

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI

Ι΄ ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 10-14 ΜΑΡΤΙΟΥ 2020

10th INTERNATIONAL SCIENTIFIC MEETING
ON HELLENISTIC POTTERY
THESSALONIKI, 10-14 MARCH 2020

ΠΡΑΚΤΙΚΑ / PROCEEDINGS

ΑΘΗΝΑ 2023

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ελένη Κώτσου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μαρία Καζάκου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ -
ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ
ΥΛΙΚΟΥ

Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Το σχέδιο είναι έργο του καθηγητή της Σχολής Καλών Τεχνών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ξ. Σαχίνη, εμπνευσμένο από τον γνωστό κορινθιακό πίνακα από τα Πεντεσκούφια. Τον ευχαριστούμε θερμά. Στο βάθος αποδίδεται το φύλλο πηλού που προέρχεται από την ανασκαφή του Τομέα Τσακίριδη στη Βεργίνα.

FRONT COVER

Drawing created by X. Sachinis, Professor at the School of Fine Arts of the Aristotle University of Thessaloniki, inspired by the famous Corinthian pinax from Penteskoufia. We ought to him our thanks. In the background is depicted the clay plaque unearthed at the Tsakiridis Sector in Vergina.

© 2023 ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.gr

ISBN 978-960-386-571-1

Ι΄ ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

10th INTERNATIONAL SCIENTIFIC MEETING
ON HELLENISTIC POTTERY

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

† Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Επίτιμος Διευθυντής Αρχαιοτήτων

Ι. ΑΚΑΜΑΤΗΣ

Ομότιμος καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας ΑΠΘ

Α. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων

Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ

Ομότιμη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας ΑΠΘ

Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων

Ε. ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ

Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας ΑΠΘ

Μ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Δρ Κλασικής Αρχαιολογίας

Χ. ΚΑΛΛΙΝΗ

Δρ Κλασικής Αρχαιολογίας – ΕΙΔΠ Κλασικής Αρχαιολογίας ΑΠΘ

THE SCIENTIFIC AND ORGANIZING COMMITTEE

† I. TOURATSOGLU

Director Emeritus, Ministry of Culture and Sports

I. AKAMATIS

Professor Emeritus, Aristotle University of Thessaloniki

A. DOULGERI-INTZESILOGLOU

Director Emeritus, Ministry of Culture and Sports

S. DROUGOU

Professor Emeritus, Aristotle University of Thessaloniki

M. LILIMPAKI-AKAMATI

Director Emeritus, Ministry of Culture and Sports

E. MANAKIDOU

Professor of Classical Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki

M. GIANNOPOULOU

Doctor of Philosophy, Classical Archaeology

CH. KALLINI

Doctor of Philosophy, Classical Archaeology –
Laboratory Teaching Staff, Aristotle University of Thessaloniki

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI

Ι΄ ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 10-14 ΜΑΡΤΙΟΥ 2020

10th INTERNATIONAL SCIENTIFIC MEETING
ON HELLENISTIC POTTERY
THESSALONIKI, 10-14 MARCH 2020

ΠΡΑΚΤΙΚΑ / PROCEEDINGS

Εισαγωγικό σημείωμα

Με την πραγματοποίηση της I' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική τον Μάρτιο του 2020 θα έκλεινε ένας κύκλος δέκα Αρχαιολογικών Συνεδρίων, μια ερευνητική προσπάθεια που ξεκίνησαν για πρώτη φορά έλληνες αρχαιολόγοι το 1986 στις φιλόξενες εγκαταστάσεις του Πανεπιστημίου των Ιωαννίνων. Ωστόσο το τέλος αυτού του κύκλου έμελλε να είναι πολύ διαφορετικό, από όσα σχεδιάζαμε, σχεδόν ιστορικό, αφού συνέπεσε με την έκρηξη της υγειονομικής πανδημίας σε ολόκληρη την υφήλιο, με αποτέλεσμα, αν και καθ' όλα έτοιμη, η I' Επιστημονική Συνάντηση να μην είναι δυνατόν να υλοποιηθεί. Μολονότι γνωρίζαμε ότι ο ζωντανός διάλογος, οι προσωπικές συναντήσεις συνιστούν ένα σημαντικό μέρος ενός επιστημονικού συνεδρίου, αποφασίστηκε από την κοινή επιστημονική και οργανωτική επιτροπή, που είχε τη γενική ευθύνη, να ματαιωθεί η I' Επιστημονική Συνάντησή μας, να διασωθεί όμως παρ' όλα αυτά η επιστημονική και ερευνητική προσπάθεια των συναδέλφων που μας τίμησαν με την πρόθυμη συμμετοχή τους.

Στη συνέχεια και με την ενθάρρυνση των συναδέλφων της Διεύθυνσης Εκδόσεων και Ψηφιακών Εφαρμογών του ΟΔΑΠ (παλαιού ΓΑΠ) αποφασίστηκε να συγκεντρωθούν και να δημοσιευθούν οι ομιλίες του προγράμματος στον ήδη προγραμματισθέντα τόμο των Πρακτικών της I' Επιστημονικής Συνάντησης. Με τον τρόπο αυτόν και παρά τις ιδιαίτερες και δύσκολες συνθήκες θα μπορούσε να ολοκληρωθεί η τριακονταπενταετής προσπάθεια των δέκα Επιστημονικών Συναντήσεων (1986-2021) όλων των Ελλήνων και ξένων αρχαιολόγων που εργάστηκαν όλα αυτά τα χρόνια για την κατανόηση και τη μελέτη της Ελληνιστικής Κεραμικής. Άλλωστε υπήρχαν και κυκλοφορούσαν ήδη οι 25 τόμοι των Πρακτικών και των Λευκωμάτων των προηγούμενων Συναντήσεων που αποδεικνύουν «εν τοις πράγμασιν» τη χρησιμότητα και τη σημασία της συνολικής προσπάθειάς μας στη διάρκεια των δεκαετιών αυτών. Ας προστεθεί ακόμη ότι ήδη τον Μάρτιο 2020 είχαμε τη χαρά να παραδώσουμε στους συμμετέχοντες συναδέλφους έτοιμο το απαραίτητο Λεύκωμα της I' Συνάντησης με τίτλο «Κεραμεία, Τεχνίτες και Εργαστήρια», που προσιωνίζει τους μελλοντικούς προβληματισμούς και στόχους μας.

Ο τόμος των Πρακτικών, που παραδίδεται σήμερα, περιλαμβάνει 51 ανακοινώσεις των ομιλητών που δέχθηκαν να δημοσιεύσουν με τον τρόπο αυτόν το έργο τους και για την απόφαση αυτή τους ευχαριστούμε θερμά. Για τη συλλογή και την προετοιμασία των κειμένων αξίζει να υπογραμμιστεί η συμβολή της συναδέλφου κ. Χ. Καλλίνη (ΑΠΘ). Το έργο όμως δεν θα ήταν δυνατόν να υλοποιηθεί χωρίς τη συνεχή ενθάρρυνση και τη βοήθεια της Προϊσταμένης της Διεύθυνσης Εκδόσεων και Ψηφιακών Εφαρμογών του ΟΔΑΠ του ΥΠΠΟΑ κυρίας Ε. Κώτσου και χωρίς την επίμονη και επίπονη εργασία της κ. Μ. Καζάκου της ίδιας Διεύθυνσης, που ανέλαβαν την έκδοση των Πρακτικών της I' Συνάντησης, όπως άλλωστε έχει συμβεί για το μεγαλύτερο μέρος του εκδοτικού έργου των Συναντήσεων τις τελευταίες δεκαετίες, μια αποφασιστική βοήθεια για την οποία είμαστε ευγνώμονες.

Με τις Επιστημονικές Συναντήσεις για την Ελληνιστική Κεραμική παλιότεροι και νεότεροι ερευνητές αρχαιολόγοι από την Ελλάδα και το διεθνή χώρο δημιούργησαν με την κοινή προσπάθεια, έναν παραγωγικό και ανθεκτικό, όπως αποδείχθηκε, θεσμό για τη μελέτη των καθημερινών και «απλών»

υλικών της ελληνιστικής αρχαιότητας, όπως τεκμηριώνεται από τα δημοσιευμένα έργα, όχι μόνο των Πρακτικών, αλλά και πολλών άλλων μεμονωμένων δημοσιεύσεων, διδακτορικών διατριβών κλπ. Το σημαντικότερο όμως για τους αρχαιολόγους, και ιδιαίτερος για τους νεότερους, είναι το τελικό αποτέλεσμα, η συνεχής εξόρυξη και ανακάλυψη νέων γνώσεων για μια παραδοσιακή τέχνη, όπως η τέχνη του πηλού, στην ιδιαίτερος τολμηρή και πολύπλευρη εποχή των ελληνιστικών χρόνων στις χώρες της Μεσογείου. Είναι ενθαρρυντικό ότι οι στόχοι και η οργάνωση των Συναντήσεων βρήκαν μιμητές και συνεχιστές στη διεθνή αρχαιολογική έρευνα, μολονότι φαίνεται ότι την αναγνώριση νέου τεκμηριωμένου αρχαιολογικού υλικού, καθώς και το σχηματισμό μιας νηφάλιας μεθοδολογικής προσέγγισης της κεραμικής παραγωγής των ελληνιστικών χρόνων, ένα αρκετά δύσκολο έργο, επωμίστηκαν σχεδόν πάντοτε οι Επιστημονικές Συναντήσεις στην Ελλάδα.

Στις 13 Σεπτεμβρίου 2021, στη διάρκεια της προετοιμασίας του τόμου των Πρακτικών της I' Επιστημονικής Συνάντησης, έφυγε από τη ζωή ο Ι. Τουράτσογλου, πρόεδρος «τιμής ένεκεν» της Συνάντησης αυτής. Υπήρξε ένας από τους σημαντικούς αρχαιολόγους-νομισματικούς της εποχής μας, αλλά και μια ξεχωριστή προσωπικότητα της αρχαιολογικής επιστήμης γενικά, καθώς και, ως γνωστόν, ένας από τους βασικούς εμπνευστές και συντελεστές ολόκληρου του έργου των Συναντήσεών μας για την Ελληνιστική Κεραμική. Σήμερα τον τιμούμε αφιερώνοντας τον παρόντα τόμο στη μνήμη του. Για τη βοήθεια να πραγματοποιήσουμε το μικρό αφιέρωμα στον Ι. Τουράτσογλου, που ακολουθεί, οφείλουμε πολλές ευχαριστίες στους συναδέλφους καθηγητές κ.κ. Μ. Βουτυρά και Π. Τσέλεκα.

Για την Επιστημονική και Οργανωτική Επιτροπή
ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ
drougou@hist.auth.gr

Introductory Note

The realization of the 10th International Scientific Meeting on Hellenistic Pottery in March 2020 would complete the cycle of ten Archaeological Conferences, a research undertaking launched by Greek archaeologists as early as 1986 in the hospitable facilities of the University of Ioannina. However, the end of this cycle was destined to be much different than was originally planned, almost of historic proportions, as it coincided with the outbreak of the pandemic across the world. As a consequence, the 10th Scientific Meeting was not implemented, although its preparation had been completed. Even though we are aware that live dialogue and personal gatherings form an important part of scientific conferences, the Scientific and Organizing Committee, responsible for the event, decided to cancel our 10th Meeting but, nonetheless, to keep in reserve the scientific and research endeavour of the colleagues who honoured us with their eager participation.

Then, encouraged by the colleagues at the Directorate of Publications and Digital Applications of the Hellenic Organization of Cultural Resources Development (former Archaeological Receipts Fund), it was decided to collect and publish the Meeting's papers in the already scheduled Proceedings volume. Hence, despite the special and difficult circumstances, the thirty-five-year effort put by all Greek and foreign archaeologists participating in the ten Scientific Meetings (1986-2021), who worked all these years towards the apprehension and study of Hellenistic Pottery, could be completed. After all, the Proceedings and Albums of the previous Meetings were already published, proving in practice the usefulness and significance of our venture throughout these decades. It should also be stressed that already by March 2020, we had the pleasure of delivering to the participating colleagues the accompanying Album of the 10th Meeting, titled "Pottery Workshops, Craftsmen and Workshops" that foreshadows our future concerns and aspirations.

The Proceedings that become available today include 51 papers by lecturers who accepted to publish their work here and, therefore, we would like to warmly thank them. For the collection and preparation of the texts we must mention the contribution of our colleague Dr. Chr. Kallini (Aristotle University of Thessaloniki). However, the project could not have been realized without the constant encouragement and support of the Head of the Directorate of Publications and Digital Applications of the Hellenic Organization of Cultural Resources Development of the Hellenic Ministry of Culture and Sports, Ms. Eleni Kotsou, and without the persistent and arduous work of Ms. M. Kazakou who undertook to publish the Proceedings of the 10th Meeting, as was the case with most of our Meetings' publications over the past decades, a truly decisive contribution for which we are indebted.

Through the Scientific Meetings on Hellenistic Pottery, older and younger archaeologists from Greece and the rest of the world, engaging in research, have joined forces to establish a productive and resilient, as it turned out, institution aiming at the study of everyday and "simple" materials of Hellenistic Antiquity, as documented by published works, not just Proceedings, but also other individual publications, doctoral theses, etc. However, what is more important for the archaeologists, especially younger ones, is the final outcome, the continuous extraction and discovery of new knowledge about a traditional art, such as the art of clay, in the exceptionally

audacious and multifaceted Hellenistic era in territories of the Mediterranean. The fact that the goals and the organization of Meetings have found imitators and successors in international archaeological research is encouraging. It appears, however, that the burden of identifying new well-documented archaeological material, and also of devising a moderate methodological approach to Hellenistic pottery production – a rather painstaking task – falls almost every time on the Scientific Meetings staged in Greece.

On September 13 2021, during the preparation of the Proceedings of the 10th Scientific Meeting, I. Touratsoglou, honorary president of this event, passed away. He was one of the significant archaeologists-numismatists of our time; an eminent figure of the science of Archaeology in general, and also, as is known, one of the principal “architects” and contributors of our Meetings on Hellenistic Pottery and their work. Today, we would like to pay tribute to him by dedicating this volume in his memory. We owe many thanks to our colleagues, professors M. Voutiras and P. Tselekas, for their assistance in realizing the short tribute to I. Touratsoglou that follows.

*On behalf of the Scientific and Organizing Committee
STELLA DROUGOU
drougou@hist.auth.gr*

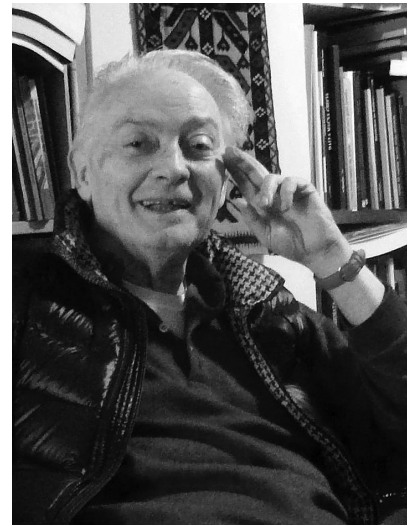
Translated by D. Doulas

ΜΝΗΜΗ Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ*

(Θεσσαλονίκη, 23-11-1940 – Αθήνα, 13-9-2021)

Στις 13 Σεπτεμβρίου έφυγε από τη ζωή ο Ιωάννης Τουράτσογλου, ένας πολύ σημαντικός νομισματολόγος και αρχαιολόγος των ημερών μας, μια ξεχωριστή προσωπικότητα της ελληνικής επιστήμης. Άντλησε θέματα και ιδέες από όλες σχεδόν τις ιστορικές περιόδους και τις κατηγορίες των μνημείων της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας και δημιούργησε ένα πολυσχιδές και πλούσιο έργο, που ξεχωρίζει για τη σύνθετη αντίληψη των πραγμάτων, την καθολική εικόνα του αρχαίου κόσμου, αλλά και την πολυμάθεια του ερευνητή, και πάνω από όλα την ακριβή και παρ' όλα αυτά ποιητική γλώσσα του ανδρός. Δίπλα σε όλα αυτά αναγνωρίζεται εύκολα η μέριμνά του για τη γλώσσα και για την εκφραστική δύναμη των λέξεων, που τον απασχόλησαν στη διάρκεια όλης της ζωής του, καθώς συνεχώς αγωνιζόταν να διατυπώνει τη σκέψη του με την αλήθεια της επιστήμης, αλλά και στοχαστικά. Στα μικρά αντικείμενα, όχι όμως ελάσσονα, μνημεία της αρχαιότητας, όπως τα νομίσματα, τα κοσμήματα, τα πήλινα αγγεία ερευνά τη ζωντανή ενότητα του πολιτισμού στο χρόνο και τον τόπο, αλλά και την ιστορική αλήθεια τους χωριστά.

Υπήρξε ένας από τους εμπνευστές των Επιστημονικών Συναντήσεων για την Ελληνιστική Κεραμική και εργάστηκε για το έργο αυτό μέχρι το τέλος της ζωής του, συνεχώς και με ένταση για την πραγματοποίησή τους, για το καλύτερο αποτέλεσμα, με πρακτικές ιδέες και στόχους. Κατόρθωσε και συνέδεσε γόνιμα και οργανικά την Κεραμική με τη Νομισματική ενισχύοντας το νέο μεθοδολογικό τρόπο που προτείναμε. Η παρουσία του στις συνεδριάσεις των Συναντήσεών μας όχι μόνο ζωντάνευαν τις συζητήσεις μας, αλλά συχνά με τον αιχμηρό «πλάγιο» λόγο του έφερνε στο φως τα κύρια προβλήματα των αναζητήσεών μας. Με λόγο πειστικό ενθάρρυνε τους νέους αρχαιολόγους να ασχοληθούν με την Κεραμική και με τη Νομισματική, με όλες μαζί τις πλευρές των ελληνιστικών χρόνων, επειδή νοιαζόταν για τους νέους, αλλά και επειδή πίστευε ότι με αυτόν το δύσκολο τρόπο θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε την περίπλοκη αυτή εποχή του αρχαίου κόσμου. Η ελληνιστική εποχή με τον πολύπλοκο και σύνθετο χαρακτήρα της τον γοήτευσε, όμως από όλα τα μνημεία της – εκτός από τα νομίσματα – επέλεγε την κεραμική που αποδείχθηκε με τα χρόνια ένα πολύ ισχυρό εργαλείο προσέγγισης αυτής της εποχής. Στο πεδίο αυτό εργάστηκε με πειθαρχία και επιμονή μέσα στην ομάδα των Συναντήσεων και στήριξε με κάθε τρόπο τις απαραίτητες συνεργασίες για το καλύτερο αποτέλεσμα και την κατανόηση της εποχής.

* Ευχαριστούμε το φίλο σχεδιαστή και ζωγράφο Τ. Παπαδόγωνα για την παραχώρηση της φωτογραφίας του τιμώμενου.

Το πλούσιο έργο του Ι. Τουράτσογλου, οι ιδέες και όσα έπραξε για τις Συναντήσεις της Ελληνιστικής Κεραμικής αποδείχθηκε πολύπλευρο και ευρύ, κυρίως όμως μπορεί σήμερα να χρησιμεύσει ως γόνιμο έδαφος για τη συνέχεια της προσπάθειάς μας για την έρευνα της Ελληνιστικής Κεραμικής, και ολόκληρης της ελληνιστικής εποχής.

Το κείμενο που ακολουθεί είναι ο λόγος με τίτλο «Νομισματική και Αρχαιολογία» του Ι. Τουράτσογλου για την τελετή ανακήρυξής του ως επίτιμου διδάκτορος της Φιλοσοφικής Σχολής και του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης την 25η Μαΐου 2017, τελετή στην οποία δεν στάθηκε δυνατόν να παραστεί εξαιτίας της επιδείνωσης της υγείας του. Το κείμενο αυτό, ίσως το τελευταίο του Ι. Τουράτσογλου, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα αληθινό αποτύπωμα της προσωπικότητάς του, ως η επιτομή όσων τελικά πίστευε ότι υπήρξαν στη ζωή του, στις σπουδές του και την ερευνητική ζωή του σημαντικά.

Στέλλα Δρούγου

Νομισματική και Αρχαιολογία

I. Τουράτσογλου

(Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πέμπτη, 25 Μαΐου 2017)

«Μούσαις Χάρισι Θύε»: Τη σημασία του επιγράφιου αυτού στην πρόσοψη του παλαιού κτηρίου της Φιλοσοφικής Σχολής – του κεντρικού κτηρίου του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου στα χρόνια της φοίτησής μου – την κατανόησα πολύ αργότερα όταν πια είχε προηγηθεί η πολυσχιδής πνευματική επαφή με τους αξέχαστους δασκάλους μου στο ανώτατο αυτό καθίδρυμα της συμπρωτεύουσας. Αυτούς που συνέτειναν τα μάλα στη σμίλευση του επιστημονικού μου χαρακτήρα και στον εμπλουτισμό της προσωπικότητάς μου με ουμανιστικά στοιχεία.

Τον πληθωρικό Γεώργιο Μπακαλάκη με τις αστείρευτες βιβλιογραφικές γνώσεις και την ανατολίτικη θυμοσοφία, τον λαλίστατο, αισθαντικό Μανόλη Ανδρόνικο, του τριφυλού βίου και της τέχνης μύστη, τον επιβλητικό Μιχάλη Σακελλαρίου με την καθοσιωμένη ιστορική θεώρηση της ελληνικής Αρχαιότητας, τον απόμακρο Σπυρίδωνα Κυριακίδη, οικιστή της λαογραφίας και της θρησκευσιολογίας, τον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο, του Βυζαντιού σοφό πρωτομάστορα. Τον πολύ Ιωάννη Κακριδή, τον αξεπέραστο φιλόλογο και εμπνευσμένο ρήτορα. Τον ήπιων τόνων *suigeneris*, Μανούσο Μανούσακα, της Βενετίας δόγη, τον Λίνο Πολίτη, της λύρας του Σολωμού υμνητή, τον γοητευτικό ερμηνευτή του Κατούλλου Αγαπητό Τσοπανάκη.

Τη σημασία του επιγράφιου αυτού στην πρόσοψη του παλαιού κτηρίου της Φιλοσοφικής Σχολής την κατανόησα πολύ αργότερα και ακόμη και τώρα προσπαθώ, ύστερα από τόσες δεκαετίες στην αρένα της μάθησης, να ενστερνιστώ.

Από καρδιάς ευχαριστώ τόσο αυτοίς για τα εφόδια με τα οποία με θωράκισαν, όσο και τους σημερινούς διαδόχους τους, φίλους από τα παλιά τους περισοτέρους, για την τιμή που μου δαψίλευσαν, απονέμοντάς μου τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα. Χωρίς να λησμονώ και τη συναγωνίστρια Στέλλα Δρούγου στην κατάκτηση της ελληνιστικής κεραμικής. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον φίλο καθηγητή Μανόλη Βουτυρά για την παρουσίαση του έργου και της προσωπικότητάς μου.

Ως αντίδωρο της γενναιόδωρης αυτής χειρονομίας, ας μου επιτραπεί δια στόματος του φίλου Παναγιώτη Τσέλεκα – αφού λόγοι υγείας μου απαγορεύουν τη φυσική παρουσία μου στον προσφιλή πανεπιστημιακό χώρο της νεότητάς μου – να αναφερθώ σε ένα επιστημονικό θέμα, τη Νομισματική και την Αρχαιολογία, που με απασχόλησε έντονα εδώ και αρκετά χρόνια στο πλαίσιο της σφαιρικής προσέγγισης του παρελθόντος.

Προϊόντα μαζικής παραγωγής, τα νομίσματα, η πρωτογενής αυτή πηγή γνώσης του παρελθόντος, παρουσιάζουν πλεονεκτήματα απέναντι στα υπόλοιπα αντικείμενα της ανθρώπινης δραστηριότητας από την αρχαιότητα.

Παρά τη λακωνικότητα των επιμέρους στοιχείων που περιέχουν και το μικρό τους μέγεθος, αντιπαράθετον στα έργα της μεγάλης τέχνης – γλυπτική, ζωγραφική – , στις επιγραφές και τους παπύρους, στους κώδικες, στα δημιουργήματα του κεραμικού τροχού και της μεταλλοτεχνίας, την πολλαπλότητα, το απείρως επαναλαμβανόμενο και το πανταχού παρόν.

Με την αντοχή στο χρόνο εγγυώνται την επαλήθευση της πιστότητας της μεταγραφής των μηνυμάτων που μεταφέρουν και επιτρέπουν την επιβεβαίωση των πληροφοριών – εικονιστικών ή και λεκτικής συνθηματολογίας – που κομίζουν, με την ιστορημένη στιγμή που εσωκλείουν, μεταδίδουν ως αυτόπτες μάρτυρες γεγονότα και συμβάντα άγνωστα πολλές φορές από άλλες πηγές, συμβάλλοντας παράλληλα σε μια αντικειμενικότερη και σφαιρικότερη κατανόηση του ιστορικού γίνεσθαι.

Πέρα από τη συμμετοχή τους στην πληρέστερη διαγραφή της ιστορίας της καλλιτεχνικής δημιουργίας με την απεικόνιση ακόμη και χαμένων αριστουργημάτων, τα νομίσματα συνεισφέρουν στην κατανόηση της οικονομικής κατάστασης ενός κράτους και των κατά καιρούς διακυμάνσεών της, σαν άλλα μέσα μαζικής ενημέρωσης αλλά και επιβολής/διασποράς ειδήσεων, προσφέρονται για τη διάδοση πολιτικών μηνυμάτων, τη γνωστοποίηση πολιτειακών μεταβολών, μετακινήσεων στρατευμάτων και ατόμων για εμπορικές συναλλαγές.

Με τις παραστάσεις των όψεών τους αιχμαλωτίζουν το φθαρτό των χαρακτήρων, εξιδανικεύουν αλλά και απαθανατίζουν το εφήμερο. Μεταβάλλονται σε κήρυκες – σήματα λαλούντα – ιδεών, ονομάτων, προϊόντων της προκοπής και της παράδοσης κάθε τόπου.

Πινακοθήκη των μορφών επιφανών θνητών και των αθάνατων κυριών του ουράνιου Πανθέου, συντροφεύουν τους ανθρώπους στην τελευταία τους κατοικία μαζί με άλλα κτερίσματα, τοποθετούνται στα θεμέλια οικιών και ναών ως αποτρόπαια και ταλισμανικά αντικείμενα, θάβονται σε μέρη απόκρυφα, αποταμίευση των κόπων απλών ιδιωτών, λεία κακοποιών, ή ως μισθοί στρατιωτικών αγημάτων. Ενταφιάζονται μαζί με τους κατόχους τους κάτω από ερείπια, μάρτυρες ακατάγραφων καταστροφών, ή ξεπλένονται στα συντρίμια κάποιου ξέστρατου σκάφους, στα βάθη της θάλασσας.

Με τη λάμψη τους στολίζουν την ανθρώπινη ματαιοδοξία σε γυναικείους, ως επί το πλείστον, λαιμούς και δάκτυλα και διακοσμούν πολυποίκιλα σκεύη, πλούσιων εραστών του χρήματος και της τέχνης πολυαγαπημένα αποκτήματα. Γήινα όσο και θειικά, ταξιδεύουν με θεική αιωνιότητα στα πέρατα του γήινου κόσμου. Σαν το φως, που θερμαίνει αλλά και τυφλώνει, τρυπώνουν παντού. Πιστά όσο και άπιστα, δεν γνωρίζουν θεό. Και εξαγοράζουν συνειδήσεις, επιβραβεύουν την άμιλλα, προδίδουν λαούς, αποτιμούν την ελευθερία, δίνουν σάρκα και οστά στη δύναμη.

Για τη νομισματική, η αυτοελεγχόμενη έρευνα – με ελάχιστες εξαιρέσεις υπερβασιών και ευφάνταστων θεωριών που εύκολα ανιχνεύονται ως απορριπτέες – αποτελεί πρακτική δοκιμασμένη και επιβαλλόμενη από το ίδιο το υλικό. Αποτελεί μέθοδο με αυστηρή εσωτερική νομοτέλεια, που διέπεται από τις αρχές της ταυτότητας και όχι της απλής ομοιότητας. Τους νόμους της σειραϊκής ομαδοποίησης, με ζεύγη και τρίδυμα παραγωγής σε συμπλεκτική κατά σφραγίδες φορά, γεγονός που επιτρέπει τη συγκρότηση σωμάτων αξιόπιστης πληροφόρησης.

Είτε πρόκειται για σύνταξη νομισματικών συνταγμάτων (corpora), είτε για εργασίες καταγραφής και σφυγμομέτρησης της νομισματικής κυκλοφορίας, ακόμη και για συνθέσεις με θέμα τη νομισματική εικονογραφία, η συλλογιστική προσέγγισης του αντικείμενου διέπεται από τις ίδιες απαραβίαστες αρχές μιας καταξιωμένης δεοντολογίας αλυσιδωτής αναστρεψιμότητας.

Με αυτή της την ιδιότητα, αυτή την αυτοπειθαρχία και αυτές τις δυνατότητες, η νομισματική καλείται να αναπτύξει πρωτοβουλίες δασκάλου και μαθητού. Δασκάλου αναφορικά με τη μεθοδολογία που χρησιμοποιεί για να προσεγγίσει το αντικείμενό της από πολλαπλές, φαινομενικά ετερόκλητες, οπτικές γωνίες. Μαθητού, για να διδαχθεί από τα επιτεύγματα και τα πορίσματα άλλων αρχαιογνωστικών επιστημών, εφοδιασμένων με περισσότερα αποδεικτικά στοιχεία.

Προϊόντα μαζικής παραγωγής, τα νομίσματα, η πρωτογενής αυτή πηγή γνώσης του παρελθόντος, αυτοσκοπός στο στόχαστρο μιας κατεξοχήν επίπονης και λεπτολόγου έρευνας, που προϋποθέτει πλήθος παντοδαπών γνώσεων, ερμηνευτές πολύπειροι δυσερμηνευτων αρχαιογνωστικών καταστάσεων και δυσεπίλυτων αρχαιολογικών προβληματισμών, καλούνται να παίξουν το ρόλο που τους καθόρισε η συμμετοχή τους ταυτόχρονα στο ευτελές και στο αιώνιο.

Καλούνται να υποδυθούν τον καταλύτη ανάμεσα στον ωραίο γρίφο της τέχνης και στον κονιορτό μιας ανώνυμης καθημερινότητας. Να συνταιριάσουν σε αρμονικό σύνολο κάτω από τη σκέπη της Ιστορίας τις διάφορες και διαφορετικές μεταξύ τους εκφάνσεις της ανθρώπινης μεγαλοσύνης και ταπεινότητας.

Αποτελεί κοινό μυστικό ότι, όπως σημειώνει και ο William Biers¹, «archaeology in the lands around the Mediterranean started as a search for beautiful objects». Και υπονοεί βέβαια τα κατάλοιπα των ιστορικών χρόνων.

Στα δεσμά του ωραίου λοιπόν η ανάπλαση του παρελθόντος, στα δίκτυα της λογικής των συνειρμών η αναζήτηση σταθερών σημείων αναφοράς για την ακτινογράφιση των παλίμψηστων της ιστορίας.

Είναι αλήθεια ότι υπάρχουν πολλές «αρχαιολογίες». Πολλές ερμηνευτικές προσεγγίσεις του χρόνου σε συνδυασμό με την παρουσία του homo sapiens. Άλλες εξειδικεύονται στη διερεύνηση των καταλοίπων της ανθρώπινης δραστηριότητας από την έποψη της ιστορίας της τέχνης και μόνον. Της μνημειακής κατεξοχήν. Άλλες πάλι επιδίδονται σε τυπολογικές και ειδολογικές ομαδοποιήσεις, σε διαχρονική κατάταξη, αντικειμένων χρηστικών ως επί το πλείστον, αδιαφορώντας για τον παράγοντα άνθρωπο. Άλλες, ασχολούνται αποκλειστικά με εθιμικά φαινόμενα και τελετουργικά δρώμενα. Με την ύπαρξη ή μη οργανωμένων κοινωνικών συνόλων και τις μορφές οικιστικής υλοποίησης των αρχών διαβίωσής τους². Άλλες, τέλος, καθορίζουν την ανθρώπινη μοίρα σύμφωνα με τις περιόδους καταστροφών και εξαφάνισης της Α ή Β πολιτισμικής παρουσίας³.

Κατά πόσο, κάθε μια χωριστά ή και όλες μαζί, συνεισφέρουν αποτελεσματικά, προ πάντων όμως σφαιρικά, στο χώρο της αρχαιογνωσίας είναι θέμα των μεθόδων που αυτές ακολουθούν και της ενάρ-
γειας των επιστημόνων που τις θεραπεύουν. Γενική πάντως παραμένει η διαπίστωση ότι σε πάμπολλες περιπτώσεις οι προσεγγίσεις αυτές διακατέχονται από μια μονομέρεια, αφού όχι σπάνια διαπνέονται από μια διάθεση αυτάρκειας και ελιτισμού. Δεν είναι μάλιστα άγνωστες και οι ακραίες εκείνες τοποθετήσεις που ευαγγελίζονται αυτή την ίδια την πεμπουσία της έρευνας. Που διατρανώνουν την ανακάλυψη της λυδίας λίθου για την πραγματική κατανόηση του παρελθόντος.

Για τους ιστορικούς χρόνους, για τους οποίους η πληθώρα και το πολυσχιδές της πληροφόρησης, της οποιασδήποτε πληροφόρησης, έχει αποβεί ο διπρόσωπος εκείνος Ιανός της αβασάνιστης από τη μια και απροβλημάτιστης, όσο και της υπεύθυνης από την άλλη και εμπειριστατωμένης έρευνας, η κατά τα κρατούντα των καιρών και τον συρμό αρχαιολογία των ομφαλοσκοπικών εξειδικεύσεων και του αυτοσκοπού δεν έχει ακόμη επιτύχει την υπέρβαση, αν όχι στο σύνολό της, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο ποσοστό της δραστηριότητάς της, των επιδόσεων που χαρακτήριζαν παλαιότερες εποχές. Άσχετα κατά πόσον έχει αυτή ενδυθεί το ένδυμα μιας πρωτοποριακής επιστήμης.

Μολονότι και αυτός ο χαρακτηρισμός της επιστήμης της έχει τελευταία αμφισβητηθεί...

Το παρατακτικό της διάρθρωσης των γνώσεων, η περιπτώσιολογία στην επιχειρηματολογία, οι απομονωτικές τάσεις που χαρακτηρίζουν την έρευνα των επί μέρους φαινομένων και η σταδιακή, με γεωμετρική μάλιστα πρόοδο, απομάκρυνση από την επιδιωκόμενη κατάκτηση του κοινού τόπου, της ιστορικής δηλαδή αλήθειας και μόνο, θέτουν εν αμφιβόλω ακόμη και αυτές τις βασικές διακηρύξεις της χάρτας των ουμανιστικών σπουδών.

Δεν συνιστά σπάνιο φαινόμενο η αναστρεψιμότητα των επιχειρημάτων να θυσιάζεται στο βωμό των σκοπιμοτήτων, φαλκιδευμένα συχνά και από μια επιλεκτική παρουσίαση του ανασκαφικού υλικού. Πολύχρυσου, αν αυτό είναι δυνατό...

Οι επιδεομικοί συσχετισμοί προς απόδειξη, πάση θυσία, της ιστορικής και πολιτισμικής συνέχειας ετερογενών μεταξύ τους εθνικών στοιχείων, να καταλήγουν σε παραποίηση της πραγματικότητας και σε επικίνδυνες απλουστεύσεις, που φιμώνουν την πολυφωνία και ισοπεδώνουν την ποικιλία των συμβολών των διαφόρων φυλετικών ομάδων.

Οι μονοδιάστατες θεωρίες καταξίωσης απωθημένων εθνικιστικού λυτρωτισμού να αναπηδούν από μιαν ύποπτης κατεύθυνσης και μεθοδολογίας «αξιοποίηση» των αρχαιολογικών ευρημάτων, υποσκάπτοντας το οικοδόμημα της αυτογνωσίας.

¹ Art, Artefacts, and Chronology in Classical Archaeology, London 1992, 3.

² C. Renfrew, Approaches to Social Archaeology, Edinburgh 1984.

³ J. Tainter, The Collapse of Complex Societies, Cambridge 1988.

Αφού βέβαια, και θα φανεί περιέργο, η ενασχόληση με τη διερεύνηση του παρελθόντος του ανθρώπινου γένους κατά βάθος αποσκοπεί στην αυτογνωσία του homo scientificus, κατά πρώτιστο λόγο. Επομένως, και στην πρόβλεψη του μέλλοντος.

«At the best, excavation is destruction... We cannot twice descend in to the same stream» – όπως εύστοχα παρατηρεί ο Sir Mortimer Wheeler⁴ – «The archaeological excavator», αυτή η μηχανή του χρόνου του Welles που μέσα σ' ένα μετρίσιμο χρόνο διέρχεται τα αλλεπάλληλα πεδία του χρόνου, «is not digging up things, he is digging up people»⁵.

Ασφαλώς, η αρχαιολογία δεν είναι «μα τέχνη η οποία χρησιμοποιεί κάποια επιστημονική τεχνική»⁶. Πολύ περισσότερο δεν είναι «μα μέθοδος ή ένα σύνολο εξειδικευμένων τεχνικών συλλογής πολιτισμικών πληροφοριών» – οπότε «the archaeologist, as archaeologist is really nothing but an technician»⁷.

«Ένας εντομολόγος είναι ασφαλώς κάτι πολύ περισσότερο από ένα κυνηγό πεταλούδων, και ένας αρχαιολόγος κάτι πιο σοβαρό από ένα συλλέκτη οστράκων» – αν θέλει βέβαια να τιμήσει το δεύτερο συνθετικό της ειδικότητάς του. Ο αρχαιολόγος πρώτα από όλα είναι «ένας ευρετής δεδομένων (a fact finder), τα δεδομένα εντούτοις αυτά που εντοπίζει αποτελούν στην πραγματικότητα τις υλικές μαρτυρίες της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ταυτόχρονα, ωστόσο, είναι και ένας ουμανιστής και ως δεύτερή του έγνοια και υποχρέωση προβάλλει η εμφύσηση πνοής ενανθρωπισμού σε αυτά τα κατάλοιπα με μια οπωσδήποτε ελεγχόμενη φαντασία και εφευρετικότητα, που δεν είναι άμοιρες των αξιών της τέχνης, ακόμη και της φιλοσοφίας».

«Η Ιστορία, αν αναλύσει κανείς τον όρο με τη στενή του έννοια, δεν είναι παρά η μελέτη ερωτημάτων. Η μελέτη των απαντήσεων ανήκει στη σφαίρα της ανθρωπολογίας και της κοινωνιολογίας. Όσο για τον Πολιτισμό, αυτός είναι Ιστορία εν υπνώσει, ή Ιστορία που έχει σβήσει», θα διατυπώσει ο Auden⁸.

Και ο Snodgrass θα παρατηρήσει: «Υπάρχουν εποχές στο παρελθόν του ανθρώπου, για τις οποίες το υψηλό ποσοστό πληροφόρησης παρέχει τη δυνατότητα στους αρχαιολόγους να μελετήσουν «ερωτήματα» που για πρώτη φορά τότε είχαν τεθεί, και να εξετάσουν τις πρώτες έμπρακτες απόπειρες απάντησής τους μέσω του ανασκαφικού υλικού. Η αρχαιολογία των κλασικών χρόνων είναι ίσως αυτή που ασχολείται με μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες, τις πλέον εξέχουσες εποχές»⁹.

«Οπωσδήποτε το πρόβλημα της χρονολόγησης των μνημείων αποτελεί έναν από τους βασικούς στόχους της αρχαιογνωσίας, ...αφού από τη σωστή του επίλυση εξαρτάται ο προσδιορισμός της πολιτισμικής ταυτότητας μιας περιοχής σε διαχρονική βάση»¹⁰.

«Υπάρχουν δύο τρόποι καθορισμού της χρονολογίας ενός ανασκαφικού αντικείμενου – εφόσον βέβαια αυτό προσφέρει τα ελάχιστα κριτήρια ικανοποιητικής αναγνώρισης και κατανόησής του. Ο ένας στοιχειοθετείται από την αντιπαράθεσή του με άλλα της αυτής κατηγορίας και τύπου προγενέστερης ή μεταγενέστερης χρονολόγησης. Η μέθοδος αυτή αποτελεί τη λεγόμενη «σχετική χρονολογία».

Η άλλη, η «απόλυτη», ή και σπανιότερη, εξάγεται είτε από το ίδιο το αντικείμενο – να θυμηθούμε τα όστρακα της Αθηναϊκής Αγοράς με εγχάρακτα τα ονόματα των πολιτών που είχαν προταθεί για εξορία –, είτε από τις συνθήκες κατάθεσης του συνόλου ή τον άμεσο περίγυρό του – να αναφερθούμε και στις περιπτώσεις, όπου το εύρημα, οι λάκκοι με τα θραύσματα αγγείων από την κάθαρση της Δήλου ή τα στρώματα καταστροφής από τη βίαια ισοπέδωση μιας συγκεκριμένης πόλης, της Ολύνθου για παράδειγμα, υποστηρίζονται από την ιστοριογραφία. Να επισημάνουμε, τέλος, τα επίσημα, ακριβώς χρονολογημένα, επιγραφικά κείμενα ή εκείνες από τις νομισματικές μαρτυρίες που προσφέρουν στενότερα και βεβαιωμένα χρονολογικά όρια.

⁴ *Archaeology from the Earth*, London 1961, 15.

⁵ Ο.π., 13 και 17.

⁶ O. G. S. Crawford, *Archaeology in the Field*, London 1953.

⁷ W. W. Taylor, *A Study of Archaeology*, American Anthropologist, Indiana University 1948, 43.

⁸ Wheeler, ό.π., 228-229. W. E. Auden, *The Dyer's Hand*, New York 1968, 97.

⁹ A. Snodgrass, *An Archaeology of Greece*, Berkeley - London 1987, 34-35.

¹⁰ Α. Ριζάκης - Ι. Τουράτσογλου, Η τυπολογία των επιτύμβιων μνημείων της Άνω Μακεδονίας, *Αρχαία Μακεδονία* V.2, 1993, 1285-1286.

«Πολλές από τις γενικές χρονολογήσεις που διαθέτουμε, κυρίως για τη διάκριση και τον προσδιορισμό πολιτισμικών αλλαγών είναι οπωσδήποτε συμβατικές και δεν έχουν σχέση με την πραγματικότητα. Εργαλεία συμβιβασμού και κοινής αποδοχής, χρησιμεύουν μάλλον για τη μεταξύ των ειδικών κατανόηση του τρόπου κατηγοριοποίησης και κωδικοποίησης της πληροφόρησης, παρά για την εμφάνιση στο πολιτισμικό φαινόμενο. Έτσι το τέλος της Αρχαϊκής εποχής τοποθετείται στους χρόνους της περσικής εκστρατείας εναντίον της Ελλάδος και η αρχή των Ελληνιστικών χρόνων ορίζεται από το έτος θανάτου του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η πραγματικότητα, ωστόσο, δεν επιδέχεται παρόμοιου τύπου και μεθόδευσης διαιρέσεις»¹¹.

Παρόλον ότι το πρόβλημα της χρονολογίας είναι ένα από τα βασικότερα desiderata για την ορθή κατανόηση του παρελθόντος «δεν θα πρέπει να επιτρέψουμε στη χρονολογία να μονοπωλεί την αρχαιολογία», αφού «η χρονολόγηση αποτελεί ένα μέσο για την επίτευξη του τελικού σκοπού και δε συνιστά αυτοσκοπό»... «Chronology is the backbone of archaeology, but the backbone is not the whole skeleton, still less is it the flesh and blood and spirit» της αρχαιολογικής έρευνας. «Our objective is a reconstruction of human cultural achievement in all those aspects of life which are susceptible to material evidence. A chronologist is not an archaeologist» θα σημειώσει ο Wheeler¹².

Η κινηματογραφική ταινία στην οποία εκτυλίσσονται τα δρώμενα των καιρών και απαθανατίζονται τα «είδωλα καμώντων», είναι δυσδιάστατη – ασπρόμαυρη κόπια στο εργαστήριο του Χωροχρόνου. Τρισδιάστατο μεταβάλλεται το έργο και έγχρωμο μόνο με την αέναη κίνηση του φακού και με την παράλληλη πλοκή της αυτής υπόθεσης σε περισσότερους του ενός χώρους γυρίσματος. Αφού στην ορθή αποτίμηση των γεγονότων στο πολυθέαμα της Ιστορίας οδηγείται ο επιστήμων θεατής μόνο με τη σειραϊκή συρραφή των σκηνών εκείνων που πληρούν τις προϋποθέσεις ολοκληρωμένων, αυτοτελών στιγμότυπων με σαφές το στίγμα του χρονολογικού προσδιορισμού. Όχι με την κλωνοποίηση του τυχαίου. Και ας δίδουν τα στιγμότυπα αυτά εκ πρώτης όψεως την εντύπωση διάσπαρτων τεμαχίων, εμπόδιο στην κατανόηση της υπόθεσης. Στην αναζήτηση της πραγματικής διάστασης της μνήμης και στην αποκατάσταση της ιστορικής της συνέχειας.

Όλο και περισσότερο γίνεται κατανοητό, σχεδόν αυταπόδεικτο, ότι ο χρονολογημένος με βάση τη νομισματική μαρτυρία πηλός, ο χρονολογημένος κατεργασμένος χρυσός και άργυρος, κοντολογής τα κλειστά σύνθετα σύνολα, άλλοτε με κοσμήματα, άλλοτε πάλι με μεταλλικά αγγεία, είναι αυτά που θα υφάνουν, κατατεταγμένα σε προσθετική διάταξη επικαλυπτομένων περιπτώσεων, πρώτα κατά την οριζόντια γεωγραφική παράθεση και στη συνέχεια κατά την κατακόρυφη χρονολογική κατηγοριοποίηση, τον στέρεο εκείνο καμβά πάνω στον οποίο θα περάσουν τα υφάδια μας γνώσης, ταυτόχρονα επαγωγικής όσο και αναλυτικής.

Τα παραδείγματα δεν λείπουν και για τις δυο όψεις ενός και του αυτού νομίσματος. Τα τελευταία δημοσιεύματα που πιστοποιούν τη σταδιακή άνοδο του αριθμού περιπτώσεων αγαστής συνεργασίας και ανταλλαγής πληροφοριών και προβληματισμών, πλεονάζουν στον τομέα της κεραμικής, παρόλον ότι δεν υστερούν και οι συμβολές στον τομέα της μεταλλοτεχνίας. Τα παραδείγματα αφορούν σε ουσιαστικές ανακατατάξεις της κεραμικής παραγωγής και εν γένει της παραγωγής έργων χρηστικών και μικροκαλλιτεχνίας, κυρίως των υστεροκλασικών και των μετακλασικών χρόνων με καίριες επιπτώσεις στην ορθή, πολυδιάστατη και διεπιστημονική ανάλυση των εμπλεκόμενων στοιχείων και στην κατανόηση αιτίων και αιτιατών. Με πολιτισμικές διαστάσεις και ιστορικές επεκτάσεις.

Η αναχρονολόγηση της πρώιμης ελληνιστικής κεραμικής του αττικού εργαστηρίου, για παράδειγμα, έργο πρωτίστως της ίδιας εκείνης αγγλοσαξονικής σχολής, που στη δεκαετία του 1930 με τον Homer Thompson έθετε τις βάσεις για μια διαχρονική μελέτη της αθηναϊκής αγγειοπλαστικής από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (κωδικοποιήθηκε κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο από τους Sparkes και Talcott), δεν θα είχε οπωσδήποτε επιχειρηθεί αν δεν είχαν τεθεί τα εύλογα όσο και ανατρεπτικά ερωτηματικά των

¹¹ Biers, ό.π., 7-8.

¹² Wheeler, ό.π., 55.

νομισματικών ευρημάτων στο πολεμαϊκό στρατόπεδο της Κορώνης¹³, τόσο υποδειγματικά ανεσκαμμένο από την ομάδα των Vanderpool, McCredie και Steinberg, και δεν είχαν εκφραστεί οι σκεπτικισμοί των Jones, Graham και Sackett, πεπειραμένων και ευσυνείδητων ανασκαφέων της αγροικίας στη Βάρη της Αττικής¹⁴.

Οι θεμελιακές εργασίες του John Kroll, επιστέγασμα των οποίων υπήρξε ο 26ος τόμος της σειράς *The Athenian Agora*¹⁵, δεν συνέβαλαν μόνο στην αναθεώρηση των γνώσεών μας για την αθηναϊκή νομισματοκοπία, ιδιαίτερα αυτή των χαλκών εκδόσεων. Ανασκαφικά ευρήματα σε κλειστά ταφικά σύνολα ή οικιστικά στρώματα κεραμικής, τα νομίσματα αυτά από την αθηναϊκή Αγορά και τον Κεραμεικό, αποτέλεσαν τον αποφασιστικό εκείνο παράγοντα και το ασφαλές σημείο αναφοράς για τις εποικοδομητικές χρονολογικές αναθεωρήσεις της παραγωγής του αθηναϊκού κεραμικού τροχού στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. και στο πρώτο του 3ου, πρωτίστως από τη S. Rotroff και στη συνέχεια από τους U. Knigge και W. Kowaszkovics, την K. Braun, την A. Schöne-Denkinge, τη N. Vogeikoff και τον R. Stichel.

Παραλαμβάνοντας τη σκυτάλη, ενεργώντας ωστόσο ανεξάρτητα, ορισμένοι έλληνες μελετητές των πλούσιων και σε κεραμικά κτερίσματα παντός τύπου τάφων στη Μακεδονία, σε δημοσιευμένα και σε υπό δημοσίευση συγγράμματα, επιβεβαίωσαν τα πορίσματα των ερευνών των «νοτίων» συναδέλφων τους, και με την αποφασιστική συνδρομή των μεθοδικών και λεπτολόγων συμβολών μιας M. Thompson και των μνημειακών συνθέσεων ενός Le Rider και ενός Price, έργων τα οποία με περισσή οξυδέρκεια και επιστημονική πληρότητα διήλθαν τη νομισματοκοπία του Φιλίππου Β', του Αλεξάνδρου Γ' και του Φιλίππου Γ' του Αρριδαίου, αξιοποίησαν τα νέα και πολλαπλά μηνύματα της αναθεωρημένης μακεδονικής νομισματικής αποτολμώντας ακόμα και τη στενότερη χρονολόγηση των εγχωρίων απομμήσεων του αττικού κεραμικού.

Η πληθώρα εξάλλου των ταφικών νομισματικών «θησαυρών» με εκδόσεις από πολύτιμα μέταλλα, αλλά και άλλων με χαρακτηριστικά αποταμειωτικό στην Αρχαία Μακεδονία του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. και των αρχών του 3ου, ήρθε να προσδώσει, με τη σύγχρονη, ταυτόχρονη σχεδόν χρονολογία απόκρυψής τους, μια ξεχωριστή ιστορική διάσταση στα αρχαιολογικά κατάλοιπα από το χώρο.

Το πολιτισμικό όφελος που εξάγεται από τις διαπιστώσεις αυτές είναι πρόδηλο:

Α. Απόδοση στους βετεράνους της ασιατικής εκστρατείας και στα πλούτη που αυτοί συναποκόμισαν, της χλιδής και της ματαιοδοξίας των κατάγραφων Μακεδονικών τάφων, των ανακτορικών οικιών, των χρυσοποικιλτων κοσμημάτων και των αργυρών αγγείων και σκευών συμποσίου στην Πέλλα, στη Βεργίνα, στο Δερβένι, στη Νικήσιανη, στο Δίον, κ.α.

Β. Ανάδειξη της μορφής του Κασσάνδρου σε ηγετική μορφή με προκαθορισμένες όσο και μεγαλύτερες επιδιώξεις και στόχους στον τομέα της πολεοδομίας, της οχυρωματικής (Θεσσαλονίκη, Κασσάνδρεια, Δίον, Αιγαί) – γενικά στη χάραξη μιας κατεξοχήν εσωστρεφούς δυναστικής πολιτικής, που ο γιος του Αντιπάτρου αξιοποίησε κατά τον επιτυχέστερο τρόπο για το κράτος και τους πολίτες του, φορείς πλούτου και εμπειριών από τη μυθική Ανατολή – την Ανατολή των Ιώνων και των Περσών¹⁶.

Η επέκταση, εξάλλου, των εύστοχων παρατηρήσεων του Kamen Dimitrov για τους λόγους συγκρότησης των «θησαυρών» νομισμάτων από πολύτιμα κυρίως μέταλλα, ευρήματα στον θρακικό χώρο του τέλους του 4ου αι. π.Χ., και η εκμετάλλευση των πρωτοποριακών διαπιστώσεων του François de Callatay¹⁷ για τη νομισματική κυκλοφορία στον θρακο-μακεδονικό χώρο την ίδια εποχή, σε συνδυασμό

¹³ Koroni; A Ptolemaic Camp on the East Coast of Attica, *Hesperia* 31 (1962), 26-62.

¹⁴ An Attic Country House below the Cave of Pan at Vari, *BSA* 68 (1973).

¹⁵ J. Kroll, *The Athenian Agora, XXVI: The Greek Coins*, Princeton 1994.

¹⁶ I. Touratsoglou, Die Baupolitik Kassanders, *Basileia, Die Paläste der hellenistischen Könige*, Berlin 1996, 176-181. *The Development of Thrace in the Early Hellenistic Age (340-270 BC) according to Hoards of Coins of Philip II and Alexander the Great Types*, Istor. Pregled 1990, 20-38. *Idem*, The Contacts of Thrace during the Early Hellenistic Age Reflected in Some Coin Hoards, *BHR* 18 (1990) (4), 47-65.

¹⁷ Les trésors achéménides et les monnayages d'Alexandre: espèces immobilisées et espèces circulantes?, *REA* 91 (1989), 1-2, 259-274. *Idem*, *Reflexions sur les ateliers d'Asie Mineure d'Alexandre le Grand, Trésors et circulation monétaire en Anatolie antique*, Paris 1994, 30sq.

με τις έξοχες αναλύσεις των ταφικών συνόλων, πήλινων, κυρίως όμως αργυρών μεταλλικών αγγείων, στην προ και τη λυσιμάχεια Θράκη, από τον P. Alexandrescu¹⁸, επέτρεψαν την προσγραφή τόσο των νομισματικών «θησαυρών», όσο και των συνόλων με πολύτιμα σκεύη από τη χώρα των Οδρυσσών και των Γετών, στους Θράκες και τους λοιπούς βάρβαρους μισθοφόρους του Αλεξάνδρου Γ'.

Είναι ευτύχημα ότι οι παραπάνω περιπτώσεις δεν αποτελούν κόκκους άμμου στην κονίστρα της έρευνας, αφού ούτε στους πρώιμους μετακλασικούς χρόνους τελικά περιορίζονται, ούτε όμως και εξαντλούνται στον αριθμό που παρατέθηκε.

Ο θεσμός των επαναλαμβανόμενων Επιστημονικών Συναντήσεων για την Ελληνιστική Κεραμική που είδε το φως της δημοσιότητας το 1986 στα Γιάννενα, με την ομόθυμη αποδοχή του από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα, συντελεί ώστε τα παραδείγματα, τουλάχιστον για τους μετά τον Αλέξανδρο Γ' χρόνους, να πολλαπλασιάζονται με αριθμητική για την ώρα πρόοδο, καλύπτοντας ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο – από την Καρχηδόνα έως τη Σκυθία και από την Αίγυπτο έως την Αρχαία Θράκη και την Ιλλυρία.

Η αξία των νομισμάτων για τη χρονολόγηση των κλειστών συνόλων, ωστόσο, δεν είναι απόλυτη – ιδιαίτερα στην περιφέρεια των γεγονότων και μακριά από τα τεκταινόμενα. Σε περιοχές δηλαδή, όπου τα πολιτισμικά αγαθά των παντοδύναμων κέντρων παραγωγής ενδύονται συνηθέστατα τον χαρακτήρα του κειμηλίου. Παράδειγμα το ταφικό σύνολο ROKSOLANY/1960 (χρονολογία απόκρυψης: τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.), στο οποίο αττικό ιχθυοπνάκιο του ύστατου 5ου αι. π.Χ. και των αρχών του 4ου βρέθηκε με δραχμές Αμισού και Ιστρίας και με τετράδραχμο του Φιλίππου Β'¹⁹.

Αναμφισβήτητα, μεταξύ των αρχαιολόγων υπάρχει μια έντονη διάθεση να προσβλέπουν στη νομισματική χρονολογία ως ένα δεδομένο τόσο απαραίτατο, τόσο απόλυτο, όσο και οι νόμοι των Μήδων και των Περσών. Παρόλον ότι, ακόμη και στις μέρες μας, τα τεχνοτροπικά κριτήρια εξακολουθούν να αποτελούν εν πολλοίς τη βάση για τη χρονολόγηση των νομισμάτων. Παρόλον ότι ακόμη και στις περιπτώσεις των σχετικά ικανοποιητικά χρονολογικά σειρών, συνηθέστατα παρατηρείται ένα τέτοιο εύρος στη χρονολόγηση, που καθιστά την προσφορά τους προβληματική, αν όχι παραπλανητική.

Από την άλλη, σε ποιου είδους εσφαλμένα συμπεράσματα οδηγείται η έρευνα κατά την εξέταση μεμονωμένων αντικειμένων, προκειμένου να καθοριστεί η εξελικτική τους πορεία, αλλά και κατά την αποτίμηση πολιτισμικών φαινομένων, παρέχουν οι περιπτώσεις χρονολόγησης ταφικών συνόλων, στα οποία τα νομισματικά συνευρήματα (συνηθέστατα εκδόσεις από πολύτιμο μέταλλο) δεν έτυχαν της δέουσας προσοχής από τους αρχαιολόγους και δεν αντιμετωπίστηκαν υπό το φως των νέων επιτευγμάτων της νομισματικής επιστήμης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα η χρονολόγηση από διαπρεπή αμερικανίδα ερευνήτρια²⁰ του γνωστού κρατήρα από τον τάφο Β στο Δερβένι, στο διάστημα της βασιλείας του Φιλίππου Β', ενώ το νόμισμα που συνόδευε τον νεκρό (τέταρτο στατήρος) ήταν μεταθανάτια κοπή στο όνομα του ηγεμόνα αυτού, των χρόνων πριν από το 323 π.Χ., με δυνατότητα κυκλοφορίας και μετά το όριο αυτό. Το πολιτισμικής αξίας συμπέρασμα που αβασάνισα εξήχθη από την τοποθέτηση αυτή, υπήρξε η διατύπωση της άποψης, ότι δεν ήταν η Ανατολή εκείνη που προσέφερε τα στοιχεία της νέας εποχής, της ελληνιστικής, αλλά η Μακεδονία του Αλεξάνδρου εκείνη που προικodότησε την επικράτεια του Μεγάλου Βασιλέως με τις μετακλασικές κατακτήσεις της τέχνης.

Η ίδια εντούτοις εσφαλμένη εκτίμηση ισχύει και αναφορικά με τη χρονολόγηση, από μέρους γερμανού αρχαιολόγου τη φορά αυτή, σειράς κλειστών συνόλων μικροκαλλιτεχνίας από την Αρχαία Μακεδονία και τη Θράκη, στα οποία οι μεταθανάτιες κοπές στο όνομα του Φιλίππου Β' και του Αλεξάνδρου Γ' θεωρήθηκαν κατά κανόνα ως εκδόσεις ζώντων ακόμη των εν λόγω βασιλέων.

¹⁸ Le groupe de trésors thraces du Nord des Balkans III, *Dacia* XXVII, 1/2, 1983,45-66. *Idem*, ΜΗΔΙΖΕΙΝ, A propos des importations et de l'influence achéménide en Thrace, *Dacia* XXX 1/2, 1986, 155-158.

¹⁹ P. O. Karyshkovski, Notes on the Numismatics of the Ancient Black Sea Littoral, *VDI*, 4, Moscou 1961, 109-112.

²⁰ B. S. Ridgway, Court Art and Hellenistic Art, The Role of Alexander the Great, *Arch.News* XI, 3/4 (1982), 49-56.

Οπωσδήποτε, από την άλλη, κάθε απόκρυψη νομισματικού «θησαυρού» δεν σχετίζεται με κάποιο ιστορικό γεγονός, όπως και κάθε ιστορικό γεγονός δεν έχει πάντοτε αφήσει τη σφραγίδα του με υλικά κατάλοιπα, στην περίπτωση νομισματικού χαρακτήρα. Ανήκει, βέβαια, εξίσου στη θυμική όσο και στη λογική πλευρά της ανθρώπινης ιδιοσυγκρασίας η προσπάθεια αναζήτησης, με σχέση ταυτότητας ει δυνατόν, στηριγμάτων σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, προκειμένου να διατυπωθούν θεωρίες, ειδοποιεί διαφορές για την ερμηνεία του αρχαιογνωστικού επιστητού. Όμως παρόμοιες απόπειρες καταλήγουν συνηθέστατα σε μονοδιάστατες προσεγγίσεις – διαστρεβλώσεις στην πραγματικότητα – της επιζητούμενης αλήθειας, αφού σπάνια η κατά τα λοιπά πλούσια επιχειρηματολογία είναι ευθέως ανάλογη προς τον διατιθέμενο δειγματοχώρο παραδειγμάτων.

Όχι μόνον η ακριβής και τεκμηριωμένη χρονολόγηση των εκδόσεων των διαφόρων νομισματοκοπείων είναι απαραίτητη για την ασφαλή ανασύνθεση του τεμαχισμένου αρχαιογνωστικού υλικού, αλλά και η διερεύνηση των κανόνων της κυκλοφορίας, ιδιαίτερα αυτής των χαλκών κοπών.

Το διττό ερώτημα που συνήθως τίθεται από τους ανασκαφείς αρχαιολόγους στους νομισματολόγους, αφορά εξίσου την ακριβή χρονολογία²¹, ή αν αυτό δεν είναι δυνατό, το χρονικό διάστημα κατά το οποίο εκδόθηκε και συνεχιζόταν να εκδίδεται ο Α ή ο Β νομισματικός τύπος, καθώς και τη διάρκεια κυκλοφορίας του. Ερώτημα συνηθέστατα αναπάντητο, τουλάχιστο για το δεύτερό του σκέλος, αφού παρόμοια εγχειρήματα βρίσκονται μάλλον στο περιθώριο των ενδιαφερόντων των εξειδικευμένων με τη νομισματική επιστημόνων, κατά κανόνα ιστορικών και σπανίως και αρχαιολόγων.

Παρόλον ότι η επίλυση παρόμοιων προβλημάτων απαιτεί ένα εύλογο χρονικό διάστημα, αποτρεπτικό οπωσδήποτε για τους θιασώτες των μικροπροθέσμων επιδιώξεων, στη σκακιέρα της υπομονής, της επιμονής και του ορθού προγραμματισμού, τα νομισματικά πόνια επιτρέπουν άπειρους συνδυασμούς.

Στις αρχές της επιστημονικής ηθικής ανήκει η πρωταρχική υποχρέωση της πλήρους δημοσίευσης τόσο των ανασκαφικών νομισμάτων όσο και των θησαυρών, και βέβαια όχι μόνον αυτών από τις πρόσφατες έρευνες αλλά και εκείνων από τις παλαιότερες. Της επαναδημοσίευσης, ει δυνατόν, με τα νεώτερα δεδομένα της επιστήμης, παρωχημένων ταυτίσεων, καθώς και της επανέκδοσης δυσεύρετων δημοσιεύσεων. Μόνο τότε, και με την ανάληψη της εκπόνησης συνταγμάτων (corpora) και την αδιάλειπτη συνέχιση της γνωστοποίησης του περιεχομένου όλο και περισσότερων μικρών ιδιωτικών συλλογών και άλλων μεγαλύτερων πανεπιστημιακών, θα καταστεί δυνατή η ενδεδειγμένη και ορθολογιστική αξιοποίηση του νομισματικού υλικού.

Παρόλον ότι στον αιώνα μας των ηλεκτρονικών αμφισημιών, ορισμένες κατάλληλα διαφημισθείσες αρχαιολογικές ανακαλύψεις υπερφωτισμένες από τους προβολείς της επικαιρότητας έχουν υποκαταστήσει την ουσία από την εντύπωση, το κλασικό από το εφήμερο, οι πυρρωνικές ρήσεις για την εν γένει αξία της αρχαιογνωσίας, ακόμη και για τη χρησιμότητά της, πληθαίνουν με γεωμετρική πρόοδο, φέρνοντας στη μνήμη αφορισμούς άλλων εποχών. Απόλυτους και παιδαριώδεις, από τους χρόνους της απολογίας για τη σκοπιμότητα της έρευνας. Του πεσσιμιστικού τύπου ότι «Die Archaeologie ist im Grunde eine naive Wissenschaft» (Η αρχαιολογία είναι βασικά μια αφελής επιστήμη)²² ή του εκβιαστικού ότι «Man hat die Numismatik die Leuchte der Altertumswissenschaft genannt» (Η Νομισματική έχει κληθεί το φως της αρχαιολογίας)²³.

Ακόμα ότι «archaeology is merely the science of making excuses for bad art»²⁴, ότι «we are too often victims of that great curse of archaeology, the undestructibility of pots»²⁵, ή ότι «la numismatique est le preliminaire

²¹ M. Pfrommer, Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks, *IstMitt* 37 (1990), 248, no. FK 93: Makedonien „Kindergrab Stathatos“ (wahrscheinlich im mittleren 4. Jh., in der Regierungszeit Philipp II. - rede 336-3 23 avant J.Ch. où après; 247, no. FK 90: Gomjani. Grab (3. Viertel des 4. Jhs) - rede 315/14-295/94 avant. J.Ch. où après; 253, no. FK 102: Sedes, Thessaloniki. Grab (im späten 4. Jh., vielleicht erst gegen 300) - rede 336-323 avant J.Ch. où après.

²² W.-H. Schuchart, Adolf Furtwängler (1956).

²³ F. Greuzer, in: *Deutsche Vierteljahrschrift* 1838, 1, 2.

²⁴ Oscar Wilde.

²⁵ M. Finley, Technical Innovation and Economic Progress in the Ancient World, *Economic History Review* 18 (1965), 41.

indispensable et comme la base de toute étude relative, aux anciens temps» (Νομισματική είναι η απαραίτητη προκαταρκτική και ως βάση για κάθε μελέτη που αφορά στην αρχαιότητα)²⁶.

Μια αρχαιογνωσία περισσότερο πραγματιστική, περισσότερο δυναμική, περισσότερο αληθοφανής, μια αρχαιολογία λιγότερο ιστορία τέχνης, λιγότερο ιστορία διαίσθησης, απαρίθμηση τυπολατρική σχημάτων και απρόσωπων ιστορικών γεγονότων σε παρατακτική φορά – σε αδιέξοδο –, μόνον ή συντονισμένη, αλληλοελεγχόμενη και αλληλοεπιβεβαιούμενη αντιπαράθεση των αποτελεσμάτων της έρευνας – της τεκμηριωμένης έρευνας – των δραστηριοτήτων περισσότερο της μιας τέχνης, μπορεί να εγγυηθεί και να υποσχεθεί.

Μια αρχαιογνωσία που να στοχεύει στην επίλυση του ωραίου αινίγματος που έθεσε στον άνθρωπο η Σφίγγα της αμφιβολίας – αρχαιογνωσία κουφή στα πλάνα κλεψύσματα μιας στείρας σκοπιμότητας. Ωραία και σεμνή στην αυτάρκεια της αληθούς γνώσης.

Στο κατώφλι της εικοστής πρώτης εκατονταετίας την επιστροφή στο μέλλον μόνον η ουμανιστική, *subspecie et emittatis*, θεώρηση των πραγμάτων μπορεί να ευαγγελιστεί. Ο αρμονικός συγκερασμός εξειδίκευσης και γενικότερης παιδευτικής γνώσης να πραγματώσει.

Και η Νομισματική είναι σε θέση να συμβάλει τα μέγιστα στον τομέα αυτό. Η Νομισματική που έχει ονόματα *πολλά* και υπόσταση *μία*.

²⁶ J. de Witte - A. de Longperier, *Avertissement de la Revue Numismatique*, 2e Serie, 1856. St. Suchodolki, Numismatique et Archeologie. Les avantages de la collaboration, RN 25 (1983), 7-14.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<p>ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 26-28</p> <p>ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ</p> <p>ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ Το «ελληνιστικό» στην ελληνιστική παραγωγή 31-38</p> <p>ANGELOS CHANIOTIS What is “Hellenistic” in Hellenistic Artistic Production? 39-45</p> <p>ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΘΡΑΚΗ - ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ</p> <p>ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΜΟΤΣΙΟΥ Υδρίσκες-θησαυράκια από τον αποθέτη του ιερού της Δήμητρας και Κόρης στα Άβδηρα 49-61</p> <p>ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΟΒΙΤΣΑΝΕΑ Ελληνιστική κεραμική από πηγάδι στην περιοχή του Θεάτρου της Μαρώνειας 63-78</p> <p>ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΟΒΙΤΣΑΝΕΑ - ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ Κεραμική από την υστεροκλασική οικία στη Μαρώνεια: χαρακτηριστικά παραδείγματα από τον οίκο 79-96</p> <p>ALEXANDROS LAFTSIDIS Hellenistic Table Ware from Maroneia: The Example of the G. Frantzidis Plot 97-116</p> <p>ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ταφικά σύνολα πρώιμης ελληνιστικής εποχής από το νεκροταφείο της Αμφίπολης 117-126</p> <p>ΙΩΑΝΝΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Λύχνοι ελληνιστικών χρόνων από το αρχαίο γυμνάσιο της Αμφιπόλεως 127-144</p> <p>STRATIS PAPADOPOULOS - EVAGGELIA PAISIDOU Pottery Workshop of “Megarian” Skyphoi at Drama Kalamonas 145-158</p>	<p>Σ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ - Ι. ΜΠΕΛΛΑΣ - Ε. ΛΑΜΠΡΟΘΑΝΑΣΗ - Ε. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ Ελληνιστική κεραμική από τον προκασσάνδρειο οικισμό στο «Αμαξοστάσιο Πυλαίας» του Μετρό Θεσσαλονίκης 159-173</p> <p>ΖΩΗ ΛΟΛΑ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΛΑ ΧΑΒΕΛΑ Ανάγλυφα αγγεία με διηγηματικές παραστάσεις. Η περίπτωση του «Διοικητηρίου Θεσσαλονίκης» 175-187</p> <p>ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ - ΑΝΝΑΡΕΤΑ ΤΟΥΛΟΥΜΤΖΙΔΟΥ Η κεραμική του συλημένου κυκλικού κυρτοειδούς τάφου στην αρχαία Λητή. Προσδιορισμός της διάρκειας χρήσης του 189-215</p> <p>ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΚΑΛΛΙΝΗ Όψιμη ελληνιστική κεραμική από τα στρώματα καταστροφής του Μητρώου των Αιγών (σημ. Βεργίνα). Η περίπτωση της ερυθροβαφούς κεραμικής 217-231</p> <p>ΑΘΗΝΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ - ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ Τάφοι του 3ου αι. π.Χ. από το νότιο νεκροταφείο της Πύδνας 233-248</p> <p>ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ ΜΠΑΧΛΑΣ - ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΟΥΡΑΤΗ Ελληνιστική κεραμική του Πιερικού Ηρακλείου: Οι λύχνοι 249-284</p> <p>Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ - Ι. Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ «Κόσμος» με σφραγίδες και ελεύθερο χέρι στα κεραμικά εργαστήρια της Πέλλας 285-298</p> <p>ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Μεγαρικοί σκύφοι και άλλα ανάγλυφα αγγεία από την περιοχή της Έδεσσας και την περιοχή της Αλμωπίας 299-318</p> <p>ΠΕΛΗ ΠΛΙΚΑ Η ελληνιστική κεραμική από την αγροικία του Αγίου Κωνσταντίνου στη Δήμητρα Γρεβενών 319-328</p>
--	---

- ΕΛΠΙΝΙΚΗ ΝΑΟΥΜ**
Ανάγλυφος κρατήρας με σκηνές από την Οδύσσεια
από τις Πέτρες Φλώρινας 329-342
- ΛΙΑΝΑ ΓΚΕΛΟΥ**
Ελληνιστικά αγγεία από το νεκροταφείο της
Αχλάδας στο Νομό Φλώρινας 343-366
- ΝΙΚΟΣ ΑΚΑΜΑΤΗΣ**
Μελανόγραφη κεραμική ελληνιστικών χρόνων από
το βορειοελλαδικό χώρο 367-379
- ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ**
ΗΠΕΙΡΟΣ - ΘΕΣΣΑΛΙΑ - ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ -
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ
- ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΛΙΑΚΟΥ -**
GUILLERMO PASCUAL-BERLANGA
Αμφορείς μακεδονικού τύπου από την αρχαία
Ήπειρο. Χρονολόγηση, τυπολογική εξέλιξη και
χρήση 383-400
- ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΛΙΑΚΟΥ - ΚΑΣΣΙΑΝΗ ΛΑΖΑΡΗ**
«Ψευδοκυπριακά» αγγεία από τη
Θεσπρωτία 401-410
- ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ**
Η παραγωγή «μεγαρικών σκύφων» στα εργαστήρια
της Κέρκυρας και των Γιτάνων
Θεσπρωτίας 411-438
- B. PONTHER - VL. STISSI - Γ. ΛΩΛΟΣ -**
Δ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - ΧΡ. ΒΑΡΕΛΑ -
Δ. ΑΓΝΟΥΣΙΩΤΗΣ - Μ. HAAGSMA - Α. MEENS -
E. HEYMANS
Η ελληνιστική κεραμική από την ανασκαφή
στη Μαγούλα Πλατανιώτικη 439-454
- F. MOLLO - S. KARAPANOU - V. NOULA - M. VENUTI**
Pottery Production and Circulation in the Hellenistic
Period at Skotoussa (Thessaly, Greece) 455-466
- ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΝΙΚΟΛΑΟΥ**
Αρχαία Δημητριάδα. Ανάγλυφοι σκύφοι σε ταφικά
σύνολα 467-483
- ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ**
Χρονολογική προσέγγιση του «ομηρικού» σκύφου
της Δημητριάδος από τα εργαστήρια της Πέλλας(;)
με βάση το ταφικό του σύνολο 485-505
- ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΤΣΟΚΑ**
Ελληνιστική κεραμική από ταφικά σύνολα
των αρχαίων Φαλάρων 507-520
- ΛΑΜΠΡΟΣ ΣΤΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ**
Ελληνιστική κεραμική από την ακρόπολη
της αρχαίας Μελιταίας 521-540
- GUY ACKERMANN - ΖΩΗ ΚΩΤΙΤΣΑ**
Επικασσιτερωμένη κεραμική από την
Ερέτρια 541-553
- ΕΛΕΝΗ ΛΥΤΣΙΟΥ**
Πρώιμη ελληνιστική κεραμική από τις ανασκαφές
του Τραμ στον Πειραιά 555-570
- ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΑΙΡΕΤΑΚΗΣ**
Ταφές ελληνιστικών χρόνων από το βόρειο
νεκροταφείο των Μεγάρων.
Τα μικρογραφικά αγγεία 571-576
- Ε. ΚΟΡΚΑ - Π. ΕΥΑΓΓΕΛΟΓΛΟΥ -**
Α. ΡΙΓΑΤΟΥ - Γ. ΛΙΑΤΣΟΣ
Ταφές ελληνιστικών χρόνων από την αρχαία
Τενέα 577-588
- SUSAN I. ROTROFF**
Hellenistic Cooking Pottery at the Sanctuary of Zeus
on Mount Lykaion 589-596
- ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ**
ΚΡΗΤΗ - ΝΗΣΟΙ
- ΝΟΤΑ ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ**
Φιάλη με έκτυπο έμβλημα Μέδουσας και διακόσμηση
«Δυτικής Κλιτύος» από την Αγία Ειρήνη
Ρεθύμνου 599-608
- ΜΑΡΙΑ ΣΚΟΡΔΟΥ**
Ταφικά σύνολα από την περιοχή της Κισάμου
στη βορειοδυτική Κρήτη 609-624

- LISA BETINA
Hybridity in Hellenistic Pottery: Skyphoi and Bowls with Vertical Ribbed Decoration from Rhodes 625-634
- ΕΥΡΥΤΕΡΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ**
ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ - ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ - ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ - ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
- ANNE-SOPHIE MARTZ - EDUARD SHEHI
Nouvelles découvertes de vaisselle céramique à Durrës (Albanie) 637-644
- SILVANA BLAŽEVSKA
Late Hellenistic Thymiateria from Vardarski Rid 645-656
- MARIANA-CRISTINA POPESCU
Making Pottery Closer to the Hellenistic World. The Vessels from the Geto-Dacian Settlement in Merești, “Dâmbul Pipășilor” 657-669
- ZDRAVKO DIMITROV
New Data about the Ceramic Complexes of the Classical and Hellenistic Age in the Eastern Rhodopes. Results of the Archaeological Excavations of Tatul, Perperikon and Benkovski (Kardzhali Region) 671-686
- ANELIA BOZKOVA - EVA TONKOVA - PETYA KIYASHKINA
Anatolian Imports and Local Pontic Wares: Late Hellenistic Pottery from the Cellar in Mesambria Pontica 687-702
- GÜLSEREN KAN SAHIN
A Group of Moulded Relief Ware from Asia Minor, Turkey 703-718
- ERGÜN LAFLI - MAURIZIO BUORA
A Preliminary Report on the Greek, Roman, Byzantine and Medieval Pottery Traditions in Cilicia (Southern Turkey) 719-760
- PHILIP BES - PETER TALLOEN
Cave of Plenty. Middle Hellenistic to Early Roman Imperial Pottery from a Rock Sanctuary at Sagalassos (Pisidia, Southwest Turkey) 761-774
- ILARIA TRAFFICANTE
Late Hellenistic Pottery from *Amiternum* (L’Aquila, Italy) 775-797
- PAOLA PUPPO - ANTONIO MANUEL POVEDA NAVARRO
La ceramica italo-megarese nella Penisola Iberica: commerci, scambi e interazione culturale 799-805
- ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ - ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ**
- LAURA AMBROSINI
The Etruscan Honey Pots of Hellenistic Age 809-827
- ROSALBA PANVINI - MARCELLA ACCOLLA
Le ceramiche figurate dai siti dell’entroterra della Sicilia. Tipologie, iconografie ed officine 829-844
- GEORGIOS MAVROFRIDIS
Ceramic Beehives and Beekeeping Practices in Hellenistic Greece 845-858
- STELLA DROUGOU
Dating Hellenistic Pottery. Methodology and Historical Context 859-867
- ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ**
- ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ
Γ’ Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Τελική επισκόπηση 871-879
- STELLA DROUGOU
10th International Scientific Meeting on Hellenistic Pottery. Concluding Summary 881-887

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθες:

- Α' ΕλλΚεο* *Α' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα 1986*, Ιωάννινα 1989.
- Agora IV* R.H. Howland, *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora IV*, Princeton, New Jersey 1958.
- Agora V* H.S. Robinson, *Pottery of the Roman Period, Chronology, The Athenian Agora V*, Princeton, New Jersey 1959.
- Agora XII* B.A. Sparkes - L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries BC, The Athenian Agora XII*, Princeton, New Jersey 1970.
- Agora XXII* S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Moldmade Bowls, The Athenian Agora XXII*, Princeton, New Jersey 1982.
- Agora XXIX* S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, The Athenian Agora XXIX*, Princeton, New Jersey 1997.
- Agora XXXIII* S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery, The Plain Wares, The Athenian Agora XXXIII*, Princeton, New Jersey 2006.
- Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας* Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα 1994.
- Ακαμάτης, Μήτρες Πέλλας* Ι.Μ. Ακαμάτης, *Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα*, Θεσσαλονίκη 1985 (α' έκδ.), Αθήνα 1993 (β' έκδ.).
- Alt Ägina II* E. Walter-Karydi - W. Felten - R. Smetana-Scherer, *Spätclassische und hellenistische Keramik, Alt Ägina II,1*, 1982.
- Β' ΕλλΚεο* *Β' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ρόδος, 22-25 Μαοτίου 1989*, Αθήνα 1990.
- Bruneau 1970* Ph. Bruneau, *Tombes d'Argos, BCH 94 (1970)*, 437-531.
- Γ' ΕλλΚεο* *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991*, Αθήνα 1994.
- Corinth IV, II* O. Broneer, *Terracotta Lamps, Corinth IV, II*, Cambridge, Massachusetts 1930.
- Corinth VII, III* G.R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth VII, III*, Princeton 1975.
- Δ' ΕλλΚεο* *Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994*, Αθήνα 1997.
- Délos XXVI* Ph. Bruneau, *Les lampes, Délos XXVI*, Paris 1965.
- Délos XXVII* Ph. Bruneau, *L'ilot de la maison des comédiens, Délos XXVII*, Paris 1970.
- Délos XXXI* A. Laumonier, *La céramique hellénistique à reliefs. I. Ateliers "ioniens", Délos XXXI*, Paris 1977.
- Demetrias I* V. Miložić - D. Theocharis (εκδ.), *Die Deutschen Archäologischen Ausgrabungen in Thessalien, Demetrias I*, Bonn 1976.
- Δρούγου, Αύχνοι Πέλλας* Στ. Δρούγου, *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι*, Αθήνα 1992.
- Δρούγου 2005* Στ. Δρούγου, *Βεργίνα. Τα πήλινα αγγεία της Μεγάλης Τούμπας*, Αθήνα 2005.
- Δρούγου - Τουράτσογλου, Τάφοι Βεροίας* Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980.
- Drougou - Touratsoglou 1991* St. Drougou - I. Touratsoglou, *Hellenistische Keramik aus Makedonien: Chronologische Indizien, AntK 34 (1991)*, 13-21.
- Ε' ΕλλΚεο* *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα 2000.
- Ελεύθερα II,2* Θ. Καλπαξής - A. Furtwängler - A. Schnapp κ.ά. (εκδ.), *Ελεύθερα, Τομέας II. Ένα ελληνιστικό σπίτι («Σπίτι Α») στη θέση Νησί, Ρέθυμνο 1994*.
- ΕλλΚεο Αιγαίου* *Ελληνιστική κεραμική από το Αιγαίο/ Hellenistic Pottery from the Aegean*, Μυτιλήνη 1994.
- ΕλλΚεο Ηπείρου, Αιτωλοακαρνανίας, Ιονίων νησιών* *Ελληνιστική κεραμική από την Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια νησιά*, Αθήνα 2009.

- ΕλλΚεο Θεσσαλίας
ΕλλΚεο Κρήτης
ΕλλΚεο Μακεδονίας
- ΕλλΚεο Πελοποννήσου
Ephesos IX
- Eretria II
- Eretria IX
- Ζ' ΕλλΚεο
- Η' ΕλλΚεο
- Θ' ΕλλΚεο
- Θέμελης - Τουράτσογλου,
Τάφοι Δεσβενίου
- Θέματα Ελληνιστικής
Κεραμικής/ Topics
on Hellenistic Pottery
- Gortina I
- Hayes 1985
- Kabirion III
Καλτσάς 1983
- Κεραμεία, τεχνίτες,
εργαστήρια / Pottery
Workshops, Craftsmen,
Workshops
- Kerameikos IX
- Kerameikos XI
- Labraunda II
- Médéon V
- Milet V,1
- Morel 1981
- Olynthus V
- Olynthus XIII
- Paphos III
- PergForsch 2
- PergForsch 6
- Samaria-Sebaste III
- ΣΤ' ΕλλΚεο
- Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία, Βόλος 2000.
Ελληνιστική κεραμική από την Κρήτη, Χανιά 1997.
Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία / *Hellenistic Pottery from Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1991.
Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο, Αίγιο 2005.
V. Mitsopoulos-Leon, *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. Keramik hellenistischer und römischer Zeit, Forschungen in Ephesos IX, ii/ii*, Wien 1991.
I.R. Metzger, *Die hellenistische Keramik in Eretria, Eretria. Ausgrabungen und Forschungen II*, Berne 1969.
K. Gex, *Rotfigurige und weissgrundige Keramik, Eretria. Ausgrabungen und Forschungen IX*, Lausanne 1993.
Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005, Αθήνα 2011.
Η' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα, 5-9 Μαΐου 2009, Αθήνα 2014.
Θ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική / 9th Scientific Meeting on Hellenistic Pottery, Θεσσαλονίκη 5-9 Δεκεμβρίου 2012, Αθήνα 2018.
Π Γ. Θέμελης - Γ.Π. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δεσβενίου*, Αθήνα 1997.
Θέματα Ελληνιστικής Κεραμικής στην Αρχαία Μακεδονία / *Topics on Hellenistic Pottery in Ancient Macedonia*, Αθήνα 2012.
A. di Vita (επιμ.), *Gortina I, Monografie della Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, III, Roma 1988.
J.W. Hayes, *Sigillate Orientali, Enciclopedia dell'Arte Antica, classica e orientale, Atlante delle forme ceramiche II: Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero)*, Roma 1985, 1-96.
U. Heimberg, *Die Keramik des Kabirions. Das Kabirenheiligtum bei Theben III*, 1982.
N. Καλτσάς, Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου, *ΑΔ 38* (1983), Μελέτες, 1-77.
Κεραμεία, τεχνίτες και εργαστήρια / *Pottery Workshops, Craftsmen, Workshops*, Αθήνα 2020.
U. Knigge, *Der Südhügel, Kerameikos IX*, Berlin 1976.
J. Scheibler, *Griechische Lampen, Kerameikos XI*, Berlin 1976.
P. Hellström, *Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass, Labraunda II*, I, Lund 1965.
C. Vatin - P. Bruneau - C. Rolley - T. Hackens, *Tombes hellénistiques, objets de métal, monnaies, Médéon de Phocide V*, Paris 1976.
A.U. Kossatz, *Funde aus Milet, 1. Die megarischen Becher, Milet V,1*, Berlin 1990.
J.-P. Morel, *Céramique campanienne. Les formes, BEFAR 244*, Roma 1981, 1994².
D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus. Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931, Olynthus V*, Baltimore 1933.
D.M. Robinson, *Vases found in 1934 and 1938, Olynthus XIII*, Baltimore 1950.
J.W. Hayes, *The Hellenistic and Roman Pottery, Paphos III*, Nicosia 1991.
J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon. Pergamenische Forschungen 2*, Berlin 1968.
C. Meyer-Schlichtmann, *Die Pergamenische sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon, Mitte 2. Jh. v. Chr. - Mitte 2. Jh. n. Chr., Pergamenische Forschungen 6*, Berlin 1988.
J.C. Crowfoot - G.M. Crowfoot - K.M. Kenyon, *Samaria-Sebaste, Reports of the Work of the Joint Expedition in 1931-1933 and of the British Expedition in 1935, No. 3 - The Objects from Samaria*, London 1957.
ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος, 17-23 Απριλίου 2000, Αθήνα 2004.

- Stobi* V. Anderson-Stojanović, *Stobi, The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton 1992.
- Tarsus I* H. Goldman (εχδ.), *Excavations at Gozlu Kule, Tarsus. Vol. I, The Hellenistic and Roman Periods*, Princeton 1950.
- Thompson 1934 H.A. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, *Hesperia* 3 (1934), 316-480 (reprinted in H.A. Thompson - D.B. Thompson - S. Rotroff, *Hellenistic Pottery and Terracottas*, Princeton 1987).
- UM* L.H. Sackett (εχδ.), *Knossos. From Greek City to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion, II*, *BSA Suppl.* 21, 1992.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

The Etruscan Honey Pots of Hellenistic Age

Laura Ambrosini

The so-called Etruscan honey pots are stamoid jars with collar. This shape already-attested in the Final Bronze Age in Sardinia, recently interpreted as alembic vase to distill¹ (Pl. 1a), is also widespread in Spain and Portugal² (called *pote meleiro*)³ between the early 6th and 2nd centuries BC and in Ventimiglia⁴ (1st-2nd century AD) with a surprising continuity to the present day in Crete (in Thraprano Margarites; vases at the Cretan Museum of Ethnology in Voroi)⁵. According to epigraphic data and ethnographic comparison it is possible to identify an Etruscan production of this shape of vase used as honey pot. These vases are decorated with geometric or vegetable motifs with red or brown paint (sometimes on a pale engobe), and, rarely they are in plain pottery or entirely painted with black paint. In Hellenistic age it is possible to identify a production of this honey pots in Tarquinia and in the *Ager Tarquiniensis*, almost always reused as cinerary urns and found in tombs.

The Shape⁶

Corresponding to the shape Scataglini 185⁷, the vase has vertical lip, folded outwardly or enlarged on the base, conical neck, vertical “collar” (a specific characteristic of these vases) slightly concave or protruding, placed on the shoulder above or below, rod-shaped or band shaped handles set horizontally above or below the shoulder, ovoid body more or less rounded or tending to the bi-conical shape, flat bottom, sometimes on a ring-shaped foot⁸. A vase from Montebello has a hole drilled on the body, just below the collar and off-center (diameter 0.6 cm); another similar hole appears to be visible in the photo at the base of the neck. J. MacIntosh Turfa hypothesized that the presence of these holes is linked to a funerary practice (perhaps the introduction of liquids), after the

¹ See, for example, from the nuraghe Arrubiu di Orroli: Lo Schiavo - Sanges 1994, 55, 60, fig. 40, 61; Cossu *et al.* 2003, fig. 35.7; *Norchia* II, 453; from the nuraghe Nastasi di Tertenia (Depalmas - Bulla - Fundoni 2021, fig. 1.7), from settlements Serra Orrios and Punta Casteddu.

² Delgado 1996-1997; Fabião 1998; Mataloto 2004; Morais 2006; Gomes 2007; Delgado - Morais 2009, 90, nos 293-295, 91, figs. 293-295; Vaz Pinto - Schmitt 2010; Morais 2014a; Morais 2014b; Persano 2014-2015, 114-116; *Norchia* II, 453 with references; Persano 2016, 15-16. Some have proposed the “sombbrero de copa” as a container for the transport of particular foods such as honey (see Persano 2016, 18; Ambrosini 2019, 37-38 with references).

³ Bruni 1992.

⁴ Gandolfi - Mennella 2012; *Norchia* II, 454; Persano 2016, 16 fig. 8, 19.

⁵ Persano 2014-2015, 117-119; *Norchia* II, 454 with references; Persano 2016, 17, figs. 10-11.

⁶ Persano 2014-2015, 116 fig. 4; *Norchia* II, 454 with references; Persano 2016, 10-11 fig. 2. For editorial reasons it was not possible to add in this study the references of *Norchia* IV, Jolivet 2021 and Persano 2022, just published when this book was in press.

⁷ Serra Ridgway 1996, 266; *Norchia* II, 454.

⁸ Bormetti 2014, 35-37.

closing of the vase⁹. Although there are some larger specimens, on average they have a height of 20-30 cm¹⁰, a rim diameter of 8-12 cm and a body diameter of 15-22 cm. An exception is the vase found in Minturnae¹¹ with almost doubled measures (height 47.5 cm). Vases found in Tarquinia, except one, are all big and elongated.

The Class¹²

The so-called honey pots often have hard or grainy clay, sometimes semi-purified and sandy, but still rarely fine and with a smooth surface. The color of the clay of the vase varies from yellow-pink, to cream or green-gray depending on the cooking of the vase. Sometimes on the top a pale engobe (slight whitish yellow layer) can be detected. As we shall see, this engobe, also present on the *potes meleiros* found in the Iberian Peninsula, seems to have had an insulating function to ensure the best conservation of the contents¹³. It is difficult to give a definition of “class” for these vases: although many vases are decorated with geometric or vegetable motifs¹⁴ in red or brown paint (on a pale engobe), sometimes they have been made even in fine plain pottery or in black-painted pottery. Honey pots in fine plain pottery come from Norchia (chamber of tomb PA 64¹⁵ and chamber of tomb 13 PB¹⁶) (Pl. 1b), Castel d’Asso¹⁷, Montebello (Tuscania) - Poggialti - tomb 1¹⁸, Rofalco (VT) - room 2B of the settlement¹⁹, Cosa²⁰ sporadic, Populonia - San Cerbone tomb 30²¹, Monte San Savino (AR)²², Montaperti (SI) - the *Cvenle* tomb²³ (Pl. 2a), Lucignano (AR) in the *Sethrni* tomb²⁴ (Pl. 2b), Asciano (SI) - the *Marcni* tumulus²⁵ (Pl. 3a), and from Ardea - Casarinaccio votive deposit²⁶. The honey pots from Lucignano and Asciano have twisted handles. Honey pots in black-painted pottery come from Norchia (funerary chamber of tomb PB 23, grave IV)²⁷

⁹ MacIntosh Turfa 2005, 267, no. 297, fig. 297; *Norchia* II, 454.

¹⁰ One vase from Musarna tomb XX has a height of 15 cm: Rossi Danielli 1962, 111, fig. 3 first bottom right; Emiliozzi 1974, 56-57, no. 6, pls XIX, XXXI; Martelli 1976, 47; *Norchia* I, 242, note 10; Hayes 1985, 163; Shepherd 1992, 174, note 61 (19); Michetti 2003, 162, note 56; MacIntosh Turfa 2005, 267; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13 no. 40.

¹¹ Kirsopp Lake 1934-1935, 104-105, no. 25, pls XV-XVI. 25; Serra 1970, 551; Emiliozzi 1974, 57; *Norchia* I, 243, note 12; Shepherd 1992, 174, note 61 (28); Serra Ridgway 1996, 266; Persano 2014-2015, 117; *Norchia* II, 455-456; Persano 2016, 14, no. 61, 11, 13 no. 37, 14 no. 60.

¹² *Norchia* II, 454-455, with references.

¹³ Gandolfi - Mennella 2012, 334; *Norchia* II, 454.

¹⁴ Martelli 1976, 47 points out that these decorative motifs were linked by Mauro Cristofani to the more cursive and banal decorative accessory repertoire of late Tarquinian funerary painting (Cristofani 1969-1970, 216).

¹⁵ *Norchia* I, 352-353, nos 16-17, pl. CCCCVII.PA64-16; Shepherd 1992, 174, note 61 (15); *Norchia* II, 454.

¹⁶ *Norchia* II, 224, no. 4, pl. 180.4.

¹⁷ Hayes 1985, 163, G5; Shepherd 1992, 174, note 61 (18); MacIntosh Turfa 2005, 267; Persano 2016, 13, no. 38.

¹⁸ MacIntosh Turfa 2005, 267, no. 297, fig. 297; *Norchia* II, 454.

¹⁹ Sabbatini 2014, 112 fig.1.101, 114; Persano 2020, 198; Djidel *et al.* (in press).

²⁰ Dyson 1976, 21, no. 3, 40, no. 4, fig. 28.PD3-PD4, 60, no. 88, fig. 16.PD88; Mazzolai 1977, 91; Martelli 1981, 423 note 94; *Norchia* I, 243, note 12; Camporeale - Morolli 1990, vol. I, 103 fig.; Shepherd 1992, 174, note 61 (31-33); *Norchia* II, 454; Persano 2016, 14 nos 54-56.

²¹ Shepherd 1992, 160-161, fig. 27; Serra Ridgway 1996, 266; S. ten Kortenaar, in Di Mario 2005, 263; *Norchia* II, 454; Persano 2016, 11 fig. 4, 14, no. 57.

²² Martelli 1981, 423, note 94; Shepherd 1992, 174, note 61 (21); *Norchia* II, 454; Persano 2016, 14, no. 53.

²³ Gori 1737, Cl. II, pl. XV.III; Lanzi 1824, 294-295; Cristofani 1979, 180, no. 15, fig. 143/15; *CIE*, 42, no. 237; *ET*², AS 1.30; Belfiore 2015, 19 no. 16 with references, 25, no.16, 247 fig. 5 (after Gori 1737, Cl. II, pl. XV.III); Persano 2016, 14, no. 51, 20 fig. 14; Persano 2020, 199.

²⁴ Farnetello necropolis, vocabolo Camporso, near the railway station of Lucignano: Gamurrini 1899, 219, no. 15; *CIE* 4652; *ET*², Ar 1.41; Maggiani 2020, 204; Persano 2020, 198.

²⁵ Mangani 1982, 145; Romualdi 1985, 192; Shepherd 1992, 174, note 61 (22); *Norchia* II, 454; Persano 2016, 13, no. 45.

²⁶ S. ten Kortenaar, in Di Mario 2005, 262-263, type 1, pl. XXXI.9; *Norchia* II, 455.

²⁷ Persano 2014-2015, 117 fig. 5A; *Norchia* II, 272, no. 1, pls 238.1, 252.1 with references, 456; Persano 2016, 11, 13 no. 37.

(Pl. 3b) and “Tarcento” (almost certainly a transcription error for Taranto)²⁸ (Pl. 3c). The different shape of the “Tarcento” vase (that is the Taranto vase) it is perhaps due to a local production.

The geometric or vegetable motifs in red or brown paint are made both with rapid brushstrokes of rather diluted paint and with characteristic “sponging”. Kirsopp Lake called the class “Black-on-Buff Ware, Type 25”²⁹. Emiliozzi included the so-called honey pots in the “partially painted pottery”³⁰, while Colonna Di Paolo in the “raw pottery with painted geometric motifs of the Hellenistic period”³¹.

The Findspots³²

After the first discovery, which seems to have been carried out in the Tomb of the Festoons of Tarquinia³³ and the Tomb of the Two Bigae³⁴, many followed in Tarquinia³⁵ (Fondo Scataglini - tombs 21³⁶, 52³⁷, 57³⁸, 69³⁹, 74⁴⁰, 76⁴¹, 79⁴², 83⁴³, 105⁴⁴, 112⁴⁵, 131⁴⁶, 135⁴⁷, 147⁴⁸, 151⁴⁹, 163⁵⁰, 165⁵¹, 169⁵², 170⁵³; Calvario - tombs 5512⁵⁴

²⁸ Probably it is a mere error in the interpretation of the handwriting. The discovery of this vase (of Apulian production as established by van Ingen) in Friuli certainly seems unlikely. van Ingen 1933, pl. XIX.15; Martelli 1981, 423, note 94; Shepherd 1992, 174, note 61 (38); Morais 2014a, 96-97; Morais 2014b, 257; Persano 2014-2015, 117 fig. 5B; *Norchia* II, 456; Persano 2016, 11-12, 14, no. 60.

²⁹ Kirsopp Lake 1934-1935, 103-105; *Norchia* II, 456.

³⁰ Emiliozzi 1974, 193; *Norchia* II, 455.

³¹ *Norchia* I, 373; *Norchia* II, 455.

³² *Norchia* II, 455-456 with references.

³³ Cultrera 1920, 255-256; Martelli 1976, 47; Shepherd 1992, 173, note 61 (4-5); Serra Ridgway 1996, 266; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 3.

³⁴ Cultrera 1920, 256; Shepherd 1992, 173, nos 4-5. For F. R. Serra Ridgway, in Bonghi Jovino 1986, 351 note 72 is “not-probative”, while it is certain for Persano (Persano 2016, 11-12, no. 4).

³⁵ In Leiden: Holwerda 1936, 61, no. 888, fig. 22. 888; Emiliozzi 1974, 57; Hayes 1985, 163; Shepherd 1992, 173, note 61 (7); *Norchia* II, 455. In Reggio Emilia: *Norchia* I, 242, note 9; Shepherd 1992, 173, note 61 (6); *Norchia* II, 455; Persano 2016, 12 no. 6. In Florence: Martelli 1976, 47, figs. 8-9; *Norchia* I, 242, note 9; Martelli 1981, 423, note 94; Mangani 1982, 145, note 9; Moretti - Moretti Sgubini 1983, 138, note 1; Milanese - Mannoni 1984, 143, note 115; Shepherd 1992, 173, note 61 (1-2); *Norchia* II, 455; Persano 2016, 12, nos 1-2. In Edinburgh: Serra Ridgway 1986, 327, 351, note 72; Shepherd 1992, 173, note 61 (8); “circa venti esemplari” unpublished reported by Alessandro Morandi, see *Norchia* I, 242, note 9; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 12.

³⁶ Serra Ridgway 1996, 31, no. 21-7; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 29.

³⁷ Serra Ridgway 1996, 66, no. 52-20; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 25.

³⁸ Serra Ridgway 1996, 70, no. 57-22, pl. CXXXV.57-22; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 20.

³⁹ Serra Ridgway 1996, 86, no. 69-24, pl. CXLIV.69-24; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 11 fig. 2C, 13 no. 17.

⁴⁰ Serra Ridgway 1996, 94, no. 74-16, pl. CXLVII.74-16; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 11 fig. 2D, 13 no. 19.

⁴¹ Serra Ridgway 1996, 95, no. 76-14; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 18.

⁴² Serra Ridgway 1996, 100, no. 79-6; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 12, no. 16.

⁴³ Serra Ridgway 1996, 102, no. 83-9, pls LIII.83-9, CLXV.83-9; Bormetti 2014, 35 fig. 6; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 10 fig. 1, 12 no. 15.

⁴⁴ Serra Ridgway 1996, 124, no. 105-39; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 12, no. 11.

⁴⁵ Serra Ridgway 1996, 131-132, nos 112-29-30, pls LXVIII.112-29-30, CLXV.112-30; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 11 fig. 2A-B, 13 nos 27-28.

⁴⁶ Serra Ridgway 1996, 150, no. 131-6; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 26.

⁴⁷ Serra Ridgway 1996, 154, no. 135-3; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 22.

⁴⁸ Serra Ridgway 1996, 170, no. 147-6; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 21.

⁴⁹ Serra Ridgway 1996, 173, no. 151-15; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 24.

⁵⁰ Serra Ridgway 1996, 190, no. 163-9, pl. CCII.163-9; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 11 fig. 2E, 12, no. 12.

⁵¹ Serra Ridgway 1996, 173, no. 151-15; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 23.

⁵² Serra Ridgway 1996, 198, no. 169-60; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 12, no.13.

⁵³ Serra Ridgway 1996, 200, no. 170-24, pl. CCV.170-24; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 12, no. 14.

⁵⁴ Cavagnaro Vanoni 1996, 230, no. 16, fig. 77.16; Chiesa 2005, 63-34, note 29; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 30.

and 5580⁵⁵), Norchia⁵⁶, Castel d'Asso⁵⁷, Musarna (in the tomb XX of the *Alethna* and in the cistern 642⁵⁸) (Pl. 4a), Roccarespampani - tomb called "Grotta delle Statue"⁵⁹, Tuscania - Madonna dell'Olivo tomb II *Curunas*⁶⁰, Montebello (Tuscania) - Poggiali - tomb I⁶¹ (Pl. 4b), in the Viterbo area⁶², Rofalco (VT) - room 2B of the settlement⁶³, Orvieto⁶⁴, Proceno⁶⁵, *Pyrgi* - area of the Temple A (layer Aβ - γ)⁶⁶, Cosa⁶⁷ (Pl. 4c), Populonia - San Cerbone tomb 30⁶⁸, Campo della Madonna near S. Geminiano di Moriano (LU)⁶⁹, Monte San Savino (AR)⁷⁰, Lucignano (AR) - the *Sethrni* tomb⁷¹, Montaperti (SI) - the *Cvenle* tomb⁷², Asciano (SI) - the *Marcni* tumulus⁷³, Monteriggioni (SI)⁷⁴, Genoa - S. Silvestro oppidum⁷⁵ area S, *Minturnae* - discharge of kiln⁷⁶, Ardea - Casarinaccio

⁵⁵ L. Cavagnaro Vanoni, in Bonghi Jovino 1986, 349, note 15; Serra Ridgway 1996, 266; Michetti 2003, 162, note 56; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 31.

⁵⁶ Tomb A14: Gargana 1936, 276, nos 18-19; Emiliozzi 1974, 57; *Norchia* I, 242, note 11; Shepherd 1992, 174, note 61 (16-17); *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, nos 35-36; *Norchia* III, 175-177, 194; Pile A: *Norchia* I, 242, no. 20-22, 294, no. 52-53, 305-306, no. 47-50, 352-353, no. 16-17, pls CCCL.1.20, CCCLI.PA1.20, CCCLXIII.PA34.52-53, CCCXCVII.PA64.16; Shepherd 1992, 174, note 61 (13-14-15); *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, nos 32-34. Pile B: from Tomb PB 1, first grave on the right; PB 1 chamber; PB 4 Excavation of the space in front, PB 23 grave IV; PB 28 chamber; PB 35 dromos: Persano 2014-2015, 117 fig. 5A; *Norchia* II, 94 nos 9-11, 132 nos 1-4, 224 no. 4, 272 no. 1, 314 no. 1, 326 nos 1-2, 441, 450, 454-459 with references; Persano 2016, 13, no. 37. Other honey pots fragments coming from Norchia - Pile C and Pile D: *Norchia* IV, 110 no. 2, 130 no. 2, 163 no. 26, 175 no. 4, 188, 236-244, pls 131.2, 135.2, 159.2, 165.2, 209.5-6. In the Museo Civico Rossi Danielli of Viterbo I found only one of the two honey pots from the Tomb A14 Gargana (no. 477/23); *Norchia* III, 175-177, 194.

⁵⁷ Hayes 1985, 163, G5; Shepherd 1992, 174, note 61 (18); MacIntosh Turfa 2005, 267; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 38.

⁵⁸ Rossi Danielli 1962, 111, fig. 3 first bottom right; Emiliozzi 1974, 56-57, no. 6, pls XIX, XXXI; Martelli 1976, 47; *Norchia* I, 242, note 10; Hayes 1985, 163; Shepherd 1992, 174, note 61 (19); Michetti 2003, 162, note 56; MacIntosh Turfa 2005, 267; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 40; from cistern 642: Jolivet 1999, 481-482, fig. 2; Jolivet 2010, 16-17, fig. 4; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 11 fig. 3, 13 no. 39.

⁵⁹ Romualdi 1985, 192; *Monte Romano*, 44; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 42.

⁶⁰ Moretti - Moretti Sgubini 1983, 138, no. 136, fig. 20.1; *Monte Romano*, 44, note 18; Serra Ridgway 1996, 266; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 41.

⁶¹ MacIntosh Turfa 2005, 267, no. 297, fig. 297; *Norchia* II, 455.

⁶² Emiliozzi 1974, 193, nos 298-299, pl. CXL; Martelli 1976, 47; *Norchia* I, 242, note 10; Hayes 1985, 163; Shepherd 1992, 174, note 61 (11-12) from the Tarquinia territory; Michetti 2003, 162, note 56; MacIntosh Turfa 2005, 267; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 12, nos 9-10.

⁶³ Sabbatini 2014, 112 fig. 1.101, 114; Persano 2020, 198; Djidel *et al.* (in press).

⁶⁴ Martelli 1976, 47, fig. 10; Martelli 1981, 423, note 94; Mangani 1982, 145, note 9; Moretti - Moretti Sgubini 1983, 138, note 1; Milanese - Mannoni 1984, 143, note 115; Shepherd 1992, 174, note 61 (20); *Norchia* II, 455; Persano 2016, 14, no. 52.

⁶⁵ Michetti 2003, 161-162, fig. 31; S. ten Kortenaar, in Di Mario 2005, 263, note 8; *Norchia* II, 455.

⁶⁶ Serra 1970, 525, fig. 391:5, 646, n. 7; Martelli 1976, 47; Shepherd 1992, 174, note 61 (29-30); *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, nos 43-44.

⁶⁷ Dyson 1976, 21, no. 3, 40, no. 4, fig. 28.PD3-PD4, 60, no. 88, fig. 16.PD88; Mazzolai 1977, 91; Martelli 1981, 423 note 94; *Norchia* I, 243, note 12; Camporeale - Morolli 1990, vol. I, 103 fig.; Shepherd 1992, 174, note 61 (31-33); *Norchia* II, 455; Persano 2016, 14, nos 54-56.

⁶⁸ Shepherd 1992, 160-161, fig. 27; Serra Ridgway 1996, 266; S. ten Kortenaar, in Di Mario 2005, 263; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 11 fig. 4, 14, no. 57.

⁶⁹ Custer 1928, 29-31, no. 1, fig. 3; Martelli 1976, 47; *Norchia* I, 243, note 12; Hayes 1985, 163; Shepherd 1992, 174, note 61 (35-36); MacIntosh Turfa 2005, 267; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 14, nos 58-59.

⁷⁰ Martelli 1981, 423, note 94; Shepherd 1992, 174, note 61 (21); *Norchia* II, 455; Persano 2016, 14, no. 53.

⁷¹ Farnetello necropolis, vocabolo Camporso, near the railway station of Lucignano (Gamurrini 1889, 219, no. 15; *CIE* 4652; *ET*², Ar 1.41; Maggiani 2020, 204; Persano 2020, 198).

⁷² Gori 1737, pl. XV.III; Lanzi 1824, 294-295; Cristofani 1979, 180, no. 15, fig. 143/15; *CIE*, 42, no. 237; *ET*², AS 1.30; Belfiore 2015, 19 no. 16 with references, 25 no. 16, 247 fig. 5 (after Gori 1737, pl. XV.III); Persano 2016, 14, no. 51, 20 fig. 14; Persano 2020, 199.

⁷³ Mangani 1982, 145; Romualdi 1985, 192; Shepherd 1992, 174, note 61 (22); *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 45.

⁷⁴ Romualdi 1985, 192; Shepherd 1992, 174, note 61 (23-27); *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, nos 46-50.

⁷⁵ Milanese - Mannoni 1984, 143, fig. 9:9; Shepherd 1992, 174, note 61 (37); S. ten Kortenaar in Di Mario 2005, 263; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 14 no. 62.

⁷⁶ Kirsopp Lake 1934-1935, 104-105, no. 25, pls XV-XVI. 25; Serra 1970, 551; Emiliozzi 1974, 57; *Norchia* I, 243, note 12; Shepherd 1992, 174, note 61 (28); Serra Ridgway 1996, 266; Persano 2014-2015, 117; *Norchia* II, 455-456; Persano 2016, 11-12 fig. 5, 14 no. 61.

votive deposit⁷⁷, “Tarcento” (almost certainly a transcription error for Taranto)⁷⁸; a vase with no provenance is kept in Sèvres⁷⁹ (Pl. 5a). Now I can report another vase in Gussago (Brescia) in a private collection⁸⁰. At least two of the three “new” vases from Lavinium are not “honey pots” but jars⁸¹.

The Contexts⁸²

Both in Norchia and in Tarquinia and in other sites of the Ager Tarquiniensis⁸³ the honey pots have been found in chamber tombs, sometimes used as cinerary urns. In Northern Etruria they were used as cinerary urns at Populonia - San Cerbone tomb 30⁸⁴, Campo della Madonna near S. Geminiano di Moriano (LU)⁸⁵, Lucignano (AR) - the Sethrni tomb⁸⁶, Montaperti (SI) - the Cvenle tomb⁸⁷, and Asciano (SI) - the Marcni tumulus⁸⁸. As we have seen, however, there is no lack of finds in settlements, shrines, votive deposits and kilns⁸⁹.

The Chronology⁹⁰

Given the discovery, often carried out in chamber tombs with many burials, it is difficult to attribute the so-called honey pots to a single funerary assemblage and to establish a restricted and well-defined chronology. In Norchia a useful context for the chronology of the honey pots class could be the tomb PA 64, a chamber with a single burial, of the last decades of the 3rd and the early 2nd century BC. In the tomb 30 of Populonia - S. Cerbone the vase⁹¹ was found together with objects from the second half of the 4th-early 3rd century BC, and a bronze vase from the second half of the 5th century BC. This last vase perhaps is pertinent to a more ancient burial to which the deposition of the Hellenistic age⁹² was superimposed, damaged during the excavation of the latter in 1908. In the *Marcni* tumulus of Asciano (SI) the vase was found inside the cell no. 2, with black-painted pottery dated to the 3rd and to the middle of the 1st century BC, *unguentaria* of 2nd-1st century BC and thin-walled ware of the

⁷⁷ S. ten Kortenaar, in Di Mario 2005, 262-263, type 1, pl. XXXI.9; *Norchia* II, 455.

⁷⁸ See note 21.

⁷⁹ Massoul 1936, 13, li Bb N.1, pl. 6. 1; *Norchia* I, 243, note 12; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 17 seems to believe that the vase is of Cycladic production! Persano 2014-2015, 119-120 fig. 8, mentions the vase “of problematic interpretation” as if it were possible that it came from the Cyclades, but this vase is clearly Etruscan! Persano gives wrong numbers to the Norchia tombs PA1, PA39, PA65 and he didn’t seem to know the vases from Ardea, Casarinaccio, votive deposit, Proceno and Montebello, Poggialti, tomb 1. In Persano 2022, 49, no. 1, finally the vase in Sèvres was recognized as Etruscan.

⁸⁰ See <https://catalogo.beniculturali.it/detail/ArchaeologicalProperty/0300077529>.

⁸¹ Jaia 2020, 177-181, pl. I.

⁸² *Norchia* II, 456 with references.

⁸³ Castel d’Asso, Musarna, Rocca Respampani and Tuscania.

⁸⁴ Shepherd 1992, 160-161, fig. 27; Serra Ridgway 1996, 266; S. ten Kortenaar, in Di Mario 2005, 263; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 11 fig. 4, 14, no. 57.

⁸⁵ Custer 1928, 29-31, no. 1, fig. 3; Martelli 1976, 47; *Norchia* I, 243, note 12; Hayes 1985, 163; Shepherd 1992, 174, note 61 (35-36); MacIntosh Turfa 2005, 267; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 14, nos 58-59.

⁸⁶ Farnetello necropolis, vocabolo Camporso, near the railway station of Lucignano (Gamurrini 1889, 219, no. 15; *CIE* 4652; *ET*², Ar 1.41; Maggiani 2020, 204; Persano 2020, 198).

⁸⁷ Gori 1737, pl. XV.III; Lanzi 1824, 294-295; Cristofani 1979, 180, no. 15, fig. 143/15; *CIE*, 42, no. 237; *ET*², AS 1.30; Belfiore 2015, 19 no. 16 with references, 25 no.16, 247 fig. 5 (after Gori 1737, pl. XV.III); Persano 2016, 14, no. 51, 20 fig. 14; Persano 2020, 199.

⁸⁸ Mangani 1982, 145; Romualdi 1985, 192; Shepherd 1992, 174, note 61 (22); *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 45.

⁸⁹ *Norchia* II, 456; Persano 2016, 14-15.

⁹⁰ *Norchia* II, 456 with references.

⁹¹ Shepherd 1992, 160-161, fig. 27; Serra Ridgway 1996, 266; S. ten Kortenaar, in Di Mario 2005, 263; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 11 fig. 4, 14 no. 57.

⁹² Martelli 1981, 423, note 94; Maggiani 1981, 90; Romualdi 1985, 192; *Norchia* II, 456.

middle of the 1st century BC⁹³. The vase, found in the tomb XX of Musarna⁹⁴, could be part of the assemblage of the woman who also had at the right shoulder a mirror of the first decades of the 3rd century BC. The shape of the honey pots seems therefore to have a span, still to be defined with precision, now oscillating between the end of the 4th and the 2nd-1st century BC. It is highly probable, at least in Southern Etruria, that its use should be limited to the 3rd century BC⁹⁵ without going too far into the 2nd century BC. Recently P. Persano and A. Maggiani have dated to the second half of the 2nd century BC, on an epigraphic basis, the honey pot from the tomb of the *Sethrni* of Lucignano⁹⁶; but in this case we are in Northern Etruria and the vase may be a little older than the inscription.

The Function⁹⁷

Let's quickly review the hypotheses about the function of these vases advanced by various scholars over time. Kirsopp hypothesizes that the so-called honey pots found in *Minturnae* could be used for the storage of foodstuffs, because unlike the others previously found, they are larger, almost doubled⁹⁸. Elena Colonna Di Paolo, regarding the honey pots found in Norchia (in Pile A), states that it was not possible to verify, due to the conditions of finding, the function of cinerary urns ascertained at Tarquinia in Fondo Scataglini⁹⁹. In 1992 Shepherd first points out the similarity between these vases and those still in use in Greece for the conservation of honey¹⁰⁰. Torelli judges valid the proposal of the use as cinerary urns of these vases specifically intended for honey hypothesized by Shepherd, "given the associative link between this substance and the divine and otherworldly world (e.g. honey as a component of ambrosia, symbol of resurrection and of immortality)"¹⁰¹. To confirm this, Torelli quotes some burials in honey mentioned by Lafaye in 1904¹⁰².

In the publication of the honey pots from the Fondo Scataglini at Tarquinia Serra Ridgway highlights the discovery of these vases "full of bones and ashes (sometimes with some personal ornaments), and closed by lids not specifically pertinent and properly «companions», but generally of the common raw conical type". The function as cinerary urn in the Fondo Scataglini would be exclusive, without it being possible to clarify whether primary or not¹⁰³. In 1999 Jolivet points out that such vases, often considered to be exclusively funerary¹⁰⁴, belonged fully to the domestic sphere, as was demonstrated by the honey pot found in the cistern 642 of Musarna¹⁰⁵. Since these vases do not show traces of combustion on the collar, Jolivet excludes that they were made for embers, like the *clibanus*¹⁰⁶. Because of the holes made with the drill on the body of the vase from Montebello, MacIntosh Turfa hypothesizes a funerary practice (the introduction of liquids), after the closing of the vase¹⁰⁷.

In 2008, Jolivet works again on the aforementioned Musarna vase. According to the scholar, these vases were used in Greece for the foodstuffs storage (honey). The vase is a sort of *psykter*, in which the liquid contained would have been cooled by the ice placed inside the collar; or, alternatively, the collar placed at shoulder was

⁹³ Mangani 1982, 145; Romualdi 1985, 192; Shepherd 1992, 174, note 61 (22); *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 45.

⁹⁴ Rossi Danielli 1962, 111, fig. 3 first bottom right; Emiliozzi 1974, 56-57, no. 6, pls XIX, XXXI; Martelli 1976, 47; *Norchia* I, 242, note 10; Hayes 1985, 163; Shepherd 1992, 174, note 61 (19); Michetti 2003, 162, note 56; MacIntosh Turfa 2005, 267; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 13, no. 40.

⁹⁵ Serra Ridgway 1996, 266.

⁹⁶ Gamurrini 1889, 219, no. 15; *CIE* 4652; *ET*², Ar 1.41; Maggiani 2020, 203; Persano 2020, 199.

⁹⁷ Persano 2014-2015, 120-121; *Norchia* II, 456-459 with references.

⁹⁸ Kirsopp Lake 1934-1935, 103-105; *Norchia* II, 456.

⁹⁹ *Norchia* I, 373; *Norchia* II, 456; Persano 2016, 14.

¹⁰⁰ Shepherd 1992, 174; *Norchia* II, 456.

¹⁰¹ Shepherd 1992, 174, note 67; *Norchia* II, 456.

¹⁰² Lafaye 1904, 1701-1707; *Norchia* II, 456.

¹⁰³ Serra Ridgway 1996, 266; *Norchia* II, 457.

¹⁰⁴ Serra Ridgway 1996, 266; Cavagnaro Vanoni 1996, 231; *Norchia* II, 457.

¹⁰⁵ Jolivet 1999, 481-481, fig. 2; Jolivet 2010, 16-17, fig. 4; *Norchia* II, 457.

¹⁰⁶ Jolivet 1999, 482; *Norchia* II, 457.

¹⁰⁷ MacIntosh Turfa 2005, 267; *Norchia* II, 457.

used to contain water, thus avoiding the intrusion of insects, or to collect any sagging. This second hypothesis could be confirmed by the use of these vases for the preservation of honey (still produced in Crete)¹⁰⁸ (Pl. 5b). The comparison with vases found in the Iberian peninsula and with the Ventimiglia vase¹⁰⁹ (1st-2nd century AD) (Pl. 5c) – bearing the inscription related to the content (honey) and its weight¹¹⁰ – as well as with ethnographic comparisons, allows to establish that this shape of vase in Etruria has the original function of a container for storing honey; later, it may have been reused, in some cases, as cinerary urn. In the room 2B of the settlement of Rofalco (VT) fragments of honey pots were found together with *dolia* for the storage of foodstuffs and *gliraria*¹¹¹.

The similarity between these Etruscan and Greek vases already reported by Shepherd in 1992¹¹² was reaffirmed by Jolivet¹¹³ thanks to the report by Dominique Frère, who found numerous vases of this type at the Kerameikos Museum of Athens.

Other honey pots are preserved in the Museum of Cretan Ethnology of Voroï (village south of Heraklion, Crete)¹¹⁴. The vases still produced in Greece, called “*melopitharo*”¹¹⁵, are honey jars for 10-20 kg of honey. Similar is the vase called *melokouroupa*, with a narrower rim and the same function as the *melopitharo*.

Characteristic of both productions (Greek and Etruscan) is the presence of a sash or collar, often with a quarter of circle section, placed almost always at the base of the neck, above the handles. Shepherd put forward the hypothesis that the collar was: “an expedient to avoid the draining of the contents along the walls and to facilitate their recovery”¹¹⁶.

The strip present below the handles, created with the addition of clay, in my opinion could contain water, mixed with vinegar, to remove the ants and other insects with a strong odor and prevent their intrusion into honey¹¹⁷. The Greek vases, with the exception of the profile of the body and the handles set vertically rather than horizontally, have characteristics very similar to the Etruscan vases. None of the so-called Etruscan honey pots so far found preserves the original lid, as evidenced by the diversity of clays used for lids and vases¹¹⁸.

Some Etruscan honey pots (from Norchia, Asciano, Orvieto and the one in Sèvres¹¹⁹), have below the rim (that is, at the top of the neck) some perforated sockets used perhaps to ensure the vases an airtight seal by means of a tie applied over the lid¹²⁰. The honey pot from a Cosa house, on the other hand, has three ribbon handles on the neck (Pl. 4c). The caps could be made of organic material such as wood (or cork) or, more likely, leather and, later, replaced by lids for the re-use of vases as cinerary urns. A connection between the ashes of the deceased and honey can also be found in the Mycenaean honeycomb-shaped cinerary urn from the necropolis of Erganos - Crete¹²¹; clay beehives were used in Marathon for the burials of infants (2nd century BC) and in the Kerameikos of Athens, also in tombs of child¹²².

The closing system of Etruscan honey pots could be similar to that of beehives: in Greece beehives were closed with large and flat circular clay lids and with a smooth inner surface and external one decorated with

¹⁰⁸ Jolivet 2010, 16-17; Gandolfi - Mennella 2012, 334; Morais 2014b, 256; Persano 2014-2015, 117-119; *Norchia* II, 457; Persano 2016, 17.

¹⁰⁹ Gandolfi - Mennella 2012, 340; *Norchia* II, 457; Persano 2016, 16 fig. 8, 19.

¹¹⁰ *Te(sta) p(ondo libras) VIII, mel (pondo libras) VII (uncias) II*.

¹¹¹ Sabbatini 2014, 112 fig. 1.101, 114; Persano 2020, 198; Djidel *et al.* (in press).

¹¹² Shepherd 1992, 174; *Norchia* II, 457.

¹¹³ Jolivet 2010, 17, note 7; *Norchia* II, 457.

¹¹⁴ <http://www.cretanethnologymuseum.gr/imke/html/en/1102.html#photoStripAnchor>. Similar vases in Morocco are used to keep mint cool (Jolivet *et al.* in press); Persano 2014-2015, 117-119; *Norchia* II, 457; Persano 2016, 17.

¹¹⁵ Βαλλιάνος - Παδουβά 1986, 40, fig. 34, 45, fig. 50, 69; Persano 2014-2015, 117-119; *Norchia* II, 457; Persano 2016, 17.

¹¹⁶ Shepherd 1992, 161; *Norchia* II, 457.

¹¹⁷ See Morais 2014b, 256; *Norchia* II, 457.

¹¹⁸ Shepherd 1992, 161; Serra Ridgway 1996, 266; *Norchia* II, 457.

¹¹⁹ Massoul 1936, 13, li Bb N.1, Pl. 6. 1; *Norchia* I, 243, note 12; Persano 2014-2015, 119-120; *Norchia* II, 455; Persano 2016, 17.

¹²⁰ Beehives in Bortolin 2008, 72, fig. 35 and Giuman 2008, fig. 8.b; *Norchia* II, 457.

¹²¹ Giuman 2008, 125, figs. 14b-15; *Norchia* II, 457.

¹²² Bortolin 2008, 73; *Norchia* II, 458.

concentric circles. They were sealed with a stick in the center on the outer surface of the lid, fixed with a string¹²³. The function as cinerary urns, presumably secondary, is evidenced by the discovery of ashes inside honey pots not only in Tarquinia but also in other sites such as Montebello, Norchia, Montaperti, Lucignano, S. Geminiano di Moriano and Orvieto. In the honey pot from The *Cvenle* Tomb of Montaperti the ashes of *au cvenle m[]* was buried¹²⁴. The inscription can be integrated into *au cvenle mi* or *ml*, that is *Aule Cvenle* son of a woman of the *Milnei* family, thanks to other inscriptions coming from the tomb¹²⁵. The honey pot from Lucignano, found in a tomb of the family *Sethrni*¹²⁶, bears the inscription *vel.sethrni.larisa*¹²⁷, that is Vel Sethrni son of *Laris*. In both cases the honey pots contained the ashes of men. The inscription in the case of the vase from Lucignano was not made raw before the firing of the vase, therefore the destination of the vase as a container of ashes must be considered secondary. Special attention should be paid to the vases from Montebello - Poggialti - tomb 1, whose remains were subjected to osteological analysis¹²⁸. The chamber tomb, located 5 km north of Tarquinia, has two *fossae* covered with tiles. In the chamber, three completely plain honey pots were found, used as cinerary urns, two in *fossa* 1 (called Tomb 1) and one in *fossa* 2 (called Tomb 2). The urns were sealed, although it is not possible to demonstrate the association with the lids found in the tomb that seem to fit well on these vases¹²⁹. The MS 2858 honey pot yielded bone fragments (limpets, fragments of ulna and skull) and ashes of a man (?) aged over 65 years. The burnt bones in the honey pot were of reduced quantity compared to what one would expect from a deceased adult, therefore, it is supposed that the practice of comminution was used. The comminution of the bones probably took place on the pyre since the honey pot was too small to contain the entire cremation (height 26.1; rim diam. 9.6 cm). The MS 2859 honey pot (height 26.4; rim diam. 11.4 cm) has a drill hole made before firing, off-centered below the neck (diam. 0.6 cm). Inside the vase fragments of bones (phalanges, parts of tibia, skull) of a man of about 28 years have been found. Fragments of a bronze sheet vase and fragments of an *unguentarium* have been found with the bones and ashes of a man of mature age in an olpe in plain ware (found in the same *fossa*). The MS 2860A honey pot yielded bones (jaw, scapula, tarsus, vertebrae, ulna, femur, skull) and ashes of a 45 ± 10 year old woman, fragments of a bronze sheet vase and a brachiopod (marine fossil present in the earth of the pyre's area). A single pyre was used for the cremation of the dead contained in the two honey pots MS 2859 and MS 2860A; this is deduced from the presence of small lumps of mud and pebbles present between the bones and the ashes in both vases, without however there having been a mixture. Cremation must have taken place in the same time. The death of men and women, young and old, have been interpreted as the result of an infectious disease or other calamity.

In addition to the ethnographic comparison, the hypothesis that these were vases for honey is well suited to both funerary finds, as well as those of a domestic or sacred context. As far as funerary contexts are concerned, starting from the Homeric Patroclus funeral (Hom., *Il.* 23, 170-172), honey becomes a symbol of palingenesis and eternity: the bodies were sprinkled with honey before being placed at the stake. In funerary context honey was used for libations, as an offering or to sprinkle the body of the deceased¹³⁰. One could think of a secondary use of the honey pot as a vase for the ashes after the stake, in close relationship with the funeral ceremony¹³¹. The jars filled with honey, after been placed around the deceased laid on the pyre, as happens with the *amphorae*

¹²³ Jones - Graham - Sackett 1973, 399; *Norchia* II, 458.

¹²⁴ Found in 1728, the tomb contained fifteen cinerary urns (eleven with inscriptions) and seventeen cinerary vases (*ollae*) (fourteen with inscriptions): Gori 1737, pl. XV.III; Lanzi 1824, 294-295; Cristofani 1979, 180, no. 15, fig. 143/15; *CIE*, 42, no. 237; *ET*², AS 1.30; Belfiore 2015, 19, no. 16 with references, 25 no. 16, 247 fig. 5 (after Gori 1737, pl. XV.III); Persano 2016, 14, no. 51, 20 fig. 14; Persano 2020, 199.

¹²⁵ Belfiore 2015, 24.

¹²⁶ Gamurrini 1899, 219, no. 15; *CIE* 4652; *ET*², Ar 1.41; Maggiani 2020; Persano 2020.

¹²⁷ Gamurrini 1899, 219, no. 15; *CIE* 4652; *ET*², Ar 1.41; Maggiani 2020; Persano 2020. Found in 1899, the tomb contained other three cinerary vases with inscriptions.

¹²⁸ Becker - MacIntosh Turfa - Algee Hewitt 2009, 90-96, 174, pl. VI.a-b; *Norchia* II, 458.

¹²⁹ Becker - MacIntosh Turfa - Algee Hewitt 2009, 90-96; *Norchia* II, 458.

¹³⁰ Bortolin 2008, 28-33; *Norchia* II, 458.

¹³¹ Giuman 2009, 108; *Norchia* II, 458.

at Patroclus funeral¹³², and once emptied of their contents, could have been used as a receptacle for ashes. In the 5th century BC this procedure is used in Athens during public funerary cults¹³³. The use of honey in the treatment of the body¹³⁴ of the deceased is already mentioned by Herodotus (I, 198) “the dead are put in honey” and by Xenophon (*HG* 5,3,19) who speaks of it about the body of the Spartan king Agesipolis. Statius reports that the body of Alexander the Great, in execution of his last wishes, was embalmed and smeared with honey (*Stat., Silv.* III, 117-118). The passage of Suetonius does not seem univocally interpretable (*Svet., Aug.* 18) in which he mentions that Augustus visited the tomb of Alexander the Great, finding the body “intact and immersed in honey”: according to some scholars it would not be real honey, but the Egyptian honey alabaster of which Pliny speaks (*NH* XXXVI, 61)¹³⁵. The burial ritual with honey was linked to the myth of Melissa (the girl loved by Apollo and later turned into a bee). Melissa was the true identification of the honey itself used as an offering in tombs. In Greece there was a widespread belief that the souls of the dead were transformed into bees, starting a new life in a “heavenly garden”. Maybe that’s why honey was used in funerary rituals. In a fragment of Sophocles (fr. 879) a beekeeper is surrounded by souls with the appearance of bees. The offer of honey to the deities was customary and the list of examples taken from literary and epigraphic sources would be very long¹³⁶. The use of the honey pot as cinerary urn seems to be documented also by the Ventimiglia vase, dated between the 1st and 2nd century AD, restored in ancient times: it is therefore possible to hypothesize the reuse as cinerary urn after having performed its normal function as honey pot¹³⁷. The vase bears the graffiti inscription *mel* made *post cocturam* followed by the weight value. As has been pointed out, the identification of vases for the preservation, use and circulation of honey is rather complex since the reliable archaeological evidence (based on epigraphic basis¹³⁸ or on the archaeometric analysis of the content) is few and uneven¹³⁹. Almost simultaneously with the Ventimiglia vase, Pollux (2nd century AD) in the *Onomasticon* (X, 92) mentions the honey pot called μελιτηρόν ἄγγος by Aristophanes in the *Ταγηνισταῖς* (fr. 511).

CONCLUSIONS¹⁴⁰

As is known, honey in ancient times had a wide range of uses in daily life: food (preparation and storage of food), medicinal, cosmetic, for embalming, for agricultural and craft activities, as a funeral and religious offering¹⁴¹. The localization of the production of the so-called honey pots in Tarquinia is due to Colonna Di Paolo: “The high concentration coming from Tarquinia, allows us to localize, with a certain security, the production in this center, in a chronological context still to be defined, but which certainly sees the 3rd century BC present”¹⁴². Although, in our opinion, the diversity of clays and morphological varieties probably seem to indicate local productions, because of the findings it is possible to identify at least two production centers, one in Southern Etruria in Tarquinia¹⁴³ and one in Northern Etruria in the triangular area of Siena - Cortona - Arezzo (Fig. 1a). Local productions can be identified, for example, one near *Minturnae* (given the discovery of a vase from the discharge of a kiln) and finally, perhaps, one near the mouth of the Arno (because the results of some petrographic analyzes of the

¹³² Rescigno 2014, 90; *Norchia* II, 458.

¹³³ Bortolin 2008, 32; *Norchia* II, 458.

¹³⁴ Bortolin 2008, 141, no. 6, 142, no. 11; *Norchia* II, 458.

¹³⁵ Del Bufalo 2000, 2; *Norchia* II, 459.

¹³⁶ For example, Burkert 2003, 127; *Norchia* II, 459.

¹³⁷ Gandolfi - Mennella 2012, 329; *Norchia* II, 459; Persano 2016, 16 fig. 8, 19.

¹³⁸ Inscriptions: Bassi 2008; Gandolfi - Mennella 2012, 336-338, figs. 6-8, with references; *Norchia* II, 459.

¹³⁹ Gandolfi - Mennella 2012, 334; *Norchia* II, 459; Persano 2016, 16 fig. 8, 19.

¹⁴⁰ *Norchia* II, 459 with references.

¹⁴¹ Bortolin 2008, 1; *Norchia* II, 459.

¹⁴² *Norchia* I, 373; *Norchia* II, 459.

¹⁴³ *Norchia* I, 373; Shepherd 1992, 161; Serra Ridgway 1996, 266; Barbieri 2003, 253; *Norchia* II, 459.

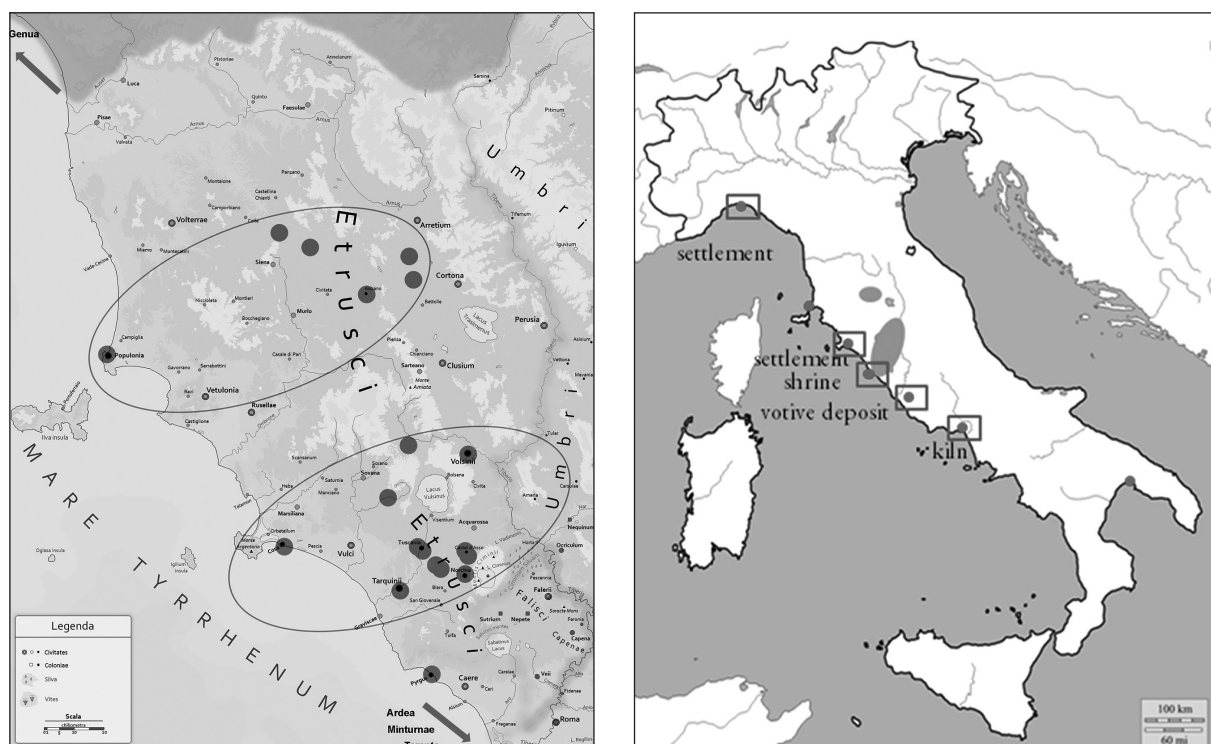

Fig. 1a-b: Distribution map of the Etruscan honey pots (L. Ambrosini).

vase found in Genoa, compared with the vases from the Lucca area¹⁴⁴). In my opinion, an important fact seems to be underlined: in Southern Etruria the honey pots with painted decoration prevail, while in Northern Etruria the ones in plain ware. It is interesting to note that, so far, the findings in non-funerary contexts (with the exception of the cistern 642 of Musarna) are all concentrated in coastal sites (Fig. 1b).

Recently Persano argued that the spread of honey pots in Etruria is due to the cultural interaction between Etruria and the Iberian Peninsula¹⁴⁵. This seems unlikely to us because the connections between southern Etruria (where many honey pots were produced) and the Iberian Peninsula in the Hellenistic era are really fleeting.

The only evidence of Iberian pottery in southern Etruria are four or five vases coming from Tarquinia, Gravisca, Pyrgi and Cerveteri. As Bruni pointed out, the circulation of Iberian pottery in Etruria reaches exclusively only the Tyrrhenian coast with a strong concentration in northern Etruria and not southern Etruria. In southern Etruria few Iberian vases arrive only at the beginning of the 2nd century BC¹⁴⁶.

Tarquinia would therefore be one of the sites in which beekeeping was practiced, although more for secondary purposes (for offers and rituals) rather than for food use, not being an activity of difficult planting and maintenance¹⁴⁷. At the beginning, the honey pots probably performed a storage function, then reused as cinerary urns: honey, a natural product, “divine nourishment”, may have fulfilled the function of a privileged element in contact between gods and men. It was proposed to identify the honey pot found in Ventimiglia with an Iberian import; Hispanic honey, of which we know the good quality thanks to Strabo (3,2,6), was also exported to Ita-

¹⁴⁴ Milanese - Mannoni 1984, 143; Shepherd 1992, 161; Persano 2014-2015, 117 thinks that the identification of this vase as a honey pot is far from certain; *Norchia* II, 456, 459; Persano 2016, 11, 13 no. 37, 14 no. 60.

¹⁴⁵ Persano 2014-2015, 120-121; Persano 2016, 20.

¹⁴⁶ Bruni 1992, 39 fig. 1, 44, 61-62.

¹⁴⁷ Chiesa 2005, 64, note 23; *Norchia* II, 459.

ly¹⁴⁸ (in 1st and 2nd century AD and not in the Hellenistic era!). Good quality honey, however, was produced in central Italy, in Falerii and in the Peligni region, as evidenced by Varro and Plinius¹⁴⁹. Honeycombs in the tomb A of Casale Marittimo¹⁵⁰ (beginning of the 7th century BC) have been discovered. In a cylindrical bronze vase with a lid, adorned with a fringe of bronze pendants, carefully stopped by a transversal rod the honeycomb was found. The closing system with a transversal rod recalls the one in use for the hives¹⁵¹. In the Tumulus of the Boschetti (Comeana) (670-650 BC) a truncated conical vase with holes for suspension was found, presumably suitable for the practice of beekeeping¹⁵². In room 3 of the house F II of Forcello di Bagnolo San Vito (510-495 BC) remains of honeycombs and bees have been found¹⁵³.

Bee plants in niches dug on the rock walls have been found in the Viterbo area, in Blera, Soriano del Cimino etc ... These arrangements, intended for vertical beehives, do not, however, have useful elements to determine their chronology¹⁵⁴. Recent studies¹⁵⁵ have shown that this large number of apiaries dug into the tuff are both niches for vertical bell-shaped hives or hives made up of several overlapping quadrangular elements that date back to the Middle Ages. These structures highlight an important continuity in the use of honey and wax¹⁵⁶ from antiquity to the early medieval and medieval ages; indeed we can speak of an intensive breeding of bees in the territory of Vetralla (where Norchia is) but most likely also of the entire Tuscia¹⁵⁷.

BIBLIOGRAPHY

- Ambrosini, L. 2013, Candelabra, Thymiateria and Kottaboi at Banquets: Greece and Etruria in Comparison, *Etruscan Studies* 16, 1-38.
- Ambrosini, L. 2019, Hellenistic Cylindrical and Truncated Cone Beakers from Tarquinia and Ager Tarquiniensis, in A. Giros-Paignard (ed.), *Daily Life in A Cosmopolitan World: Pottery and Culture during the Hellenistic Period, 2nd Conference of the International Association for Research on Pottery of the Hellenistic Period (IARPotHP), Lyon 5th-8th November 2015*, Wien, 33-41.
- Ambrosini, L. 2021, Light in Antiquity: Etruria and Greece in Comparison, in M. Bentz - M. Heinzelmann (eds), *19th International Congress of Classical Archaeology, Archaeology and Economy of the Classical World*, Cologne/Bonn, Germany, 22-26 May 2018. Panel 3.17 | Part 1 Theme: Light in context. Productions, solutions, consumptions and representations of the light and its devices for and in ancient spaces, Heidelberg, 17-33.
- Βαλλιάνος, Χρ. - Μ. Παδουβά 1986, *Τα κρητικά αγγεία του 19ου και 20ού αιώνα. Μορφολογική, κατασκευαστική μελέτη*, Αθήνα.
- Barbieri, G. 2003, Considerazioni sulla ceramica in uso a Norchia nel III secolo a.C. attraverso un corredo inedito da una tomba del fosso Pile, *RstLig* 69, 225-255.
- Bassi, C. 2008, Un contenitore per miele da Tridentum, in P. Basso - A. Buonopane - A. Cavarzere - S. Pesavento Mattioli (a cura di), *Est enim ille flos Italiae...: vita economica e sociale nella Cisalpina romana, Atti delle Giornate di studi in onore di Ezio Buchi, Verona 2006*, Verona, 287-294.
- Becker, M. J. - J. MacIntosh Turfa - B. Algee-Hewitt 2009, *Human Remains from Etruscan and Italic Tomb Groups in the University of Pennsylvania Museum*, Pisa - Roma.
- Belfiore, V. 2015, Le iscrizioni della tomba dei Cvenle di Montaperti (SI) nella letteratura del XVIII e XIX sec. Nuove acquisizioni, *StOliv* 1, 11-35.

¹⁴⁸ Gandolfi - Mennella 2012, 331, 332, 341; *Norchia II*, 459.

¹⁴⁹ Bortolin 2008, 48, 148, no. 41, 164, no. 110; *Norchia II*, 459.

¹⁵⁰ Esposito 1999, 90, fig. 89; Bormetti 2014, 40-42; *Norchia II*, 459; Persano 2016, 10.

¹⁵¹ Esposito 1999, 56, 90; Genovesi 2000, 19, fig up, first vase on the right; Bortolin 2008, 32; *Norchia II*, 459.

¹⁵² Bettini - Poggesi 2020, 744 fig. 7 bottom center.

¹⁵³ Gradella 2015, 22; Persano 2016, 10. A beautiful photo in *Etruscan News* 21, Winter 2019 (by Lorenzo Castellano, New York University).

¹⁵⁴ Bortolin 2008, 88-89, fig. 58-59 with references; *Norchia II*, 459.

¹⁵⁵ Luchetti 2016, 81-82; De Minicis 2018a e De Minicis 2018b.

¹⁵⁶ For the use of wax in Etruria see Ambrosini 2013, 2, 6-7 and Ambrosini 2021, 20.

¹⁵⁷ De Minicis 2018b, 166.

- Bettini, M. C. - G. Poggese 2020, La nascita delle aristocrazie nel territorio di Artimino: le necropoli di Prato Rosello e di Comeana, *Ascesa e crisi delle aristocrazie arcaiche in Etruria e nell'Italia preromana, Convegno Internazionale di Archeologia Orvieto 13-15 dicembre 2019, AnnFaina XXVII*, 737-760.
- Bonghi Jovino, M. (a cura di) 1986, *Gli Etruschi di Tarquinia, catalogo della mostra Milano 1986*, Modena.
- Bormetti, M. 2014, Api e miele nel Mediterraneo antico, *Acme* 1, 7-50.
- Bortolin, R. 2008, *Archeologia del miele*, Documenti di Archeologia 45, Mantova.
- Bruni, S. 1992, Presenze di ceramica iberica in Etruria, *RStLig* 58, 37-65.
- Burkert, W. 2003², *La religione greca di epoca arcaica e classica*, edizione nuova ed ampliata con prefazione di G. Arrigoni, Milano.
- Camporeale, G. - G. Morolli 1990, *Gli Etruschi: mille anni di civiltà*, vol. I, Firenze.
- Cavagnaro Vanoni, L. 1996, *Tombe tarquiniesi di età ellenistica. Catalogo di ventisei tombe a camera scoperte dalla Fondazione Lerici in località Calvario*, Studia Archaeologica 82, Roma.
- CIE: Corpus Inscriptionum Etruscarum.*
- Chiesa, F. 2005, *Tarquinia: archeologia e prosopografia tra ellenismo e romanizzazione*, Roma.
- Cossu, T. - F. Campus - V. Leonelli - M. Perra - M. Sanges (a cura di) 2003, *La vita nel nuraghe Arrubiu*, Orroli.
- Cristofani, M. 1969-1970, La Tomba del Tifone. Cultura e società di Tarquinia in età tardo etrusca, *MemLinc* 14, 213-256.
- Cristofani, M. 1979, *Siena: le origini. Testimonianze e miti archeologici*, Siena.
- Cultrera, G. 1920, Corneto - Tarquinia. La scoperta di due tombe a camera, *NSc*, 245-276.
- Custer, A. 1928, Lucca. Rinvenimenti archeologici a Ponte Moriano, *NSc*, 28-31.
- Del Bufalo, D. 2000, *Marmi antichi e pietre dure*, Lavello (PZ).
- Delgado, M. 1996-1997, Potes meleiros de Bracara Augusta, *Portugalia, nova série XVII-XVIII*, 149-165.
- Delgado, M. - R. Morais 2009, *GUIA das cerâmicas de produção local de Bracara Augusta*, Braga.
- De Minicis, E. 2018a, L'apicoltura rupestre nella Tuscia, in R.M. Carra Bonacasa - E. Vitale (a cura di), *Studi in memoria di Fabiola Ardizzone. 2. Scavi, topografia e archeologia del paesaggio*, Quaderni Digitali di Archeologia PostClassica 11, Palermo, 93-110.
- De Minicis, E. 2018b, Impianti produttivi ed economia agricola nella Tuscia rupestre tra Medioevo ed età moderna, in F. Sogliani - B. Gargiulo - E. Annunziata - V. Vitale (a cura di), *Congresso Nazionale di Archeologia Medievale VIII.3, Matera 12-15 settembre 2018*, Firenze, 163-166.
- Depalmas, A. - C. Bulla - G. Fundoni 2021, Analisi funzionale del repertorio vascolare nuragico. Forme per la preparazione di cibi e bevande, *Preistoria del cibo*, Studi di preistoria e protostoria 6, Firenze, 485-495.
- Di Mario, F. (a cura di) 2005, *Ardea. Il deposito votivo di Casarinaccio*, Roma.
- Djidel, S. - C. Phelps - M. Sabbatini (in press), Uno spazio abitativo nella Fortezza di Rofalco: primi risultati dall'ambiente 2B, *Società e innovazione in Etruria Meridionale tra IV e III secolo a.C.*, Incontro Internazionale di Studi - Bolsena, 21-22 ottobre 2016.
- Dyson, L. 1976, *Cosa: the Utilitarian Pottery*, MAAR XXXIII, Rome.
- Emiliozzi, A. 1974, *La Collezione Rossi Danielli nel Museo Civico di Viterbo*, Roma.
- Esposito, A. M. 1999, *Principi guerrieri. La necropoli etrusca di Casale Marittimo*, catalogo della mostra Cecina 1999, Milano.
- ET²*: G. Meiser (ed.), *Etruskische Texte. Editio Minor*, I-II, Hamburg 2014.
- Fabião, C. 1998, *O mundo indígena e a sua romanização na área céltica do território hoje português* (Dissertação de Doutoamento em Arqueologia, Faculdade de Letras de Lisboa), Lisboa.
- Gamurrini, G. F. 1899, Sinalunga. Tombe etrusche con oggetti della suppellettile funebre, scoperte nella fattoria di Farnetella, *NSc*, 217-220.
- Gandolfi, D. - G. Mennella 2012, Un vaso "meleiro" con iscrizione graffita da Ventimiglia, in G. Baratta - S. M. Marengo (a cura di), *Instrumenta inscripta, 3. Manufatti iscritti e vita dei santuari in età romana*, Macerata, 327-342.
- Gargana, A. 1936, Norchia (Vetralla). Ritrovamento di tombe etrusche, *NSc*, 268-288.
- Genovesi, S. 2000, *Un Museo per la Bassa Val di Cecina. Guida al Museo Archeologico di Cecina*, Pontedera.
- Giuman, M. 2008, *Melissa. Archeologia delle api e del miele nella Grecia antica*, Archaeologica 148, Roma.
- Giuman, M. 2009, Il dolce miele delle orsette. I krateriskoi di Artemide Brauronia, una rilettura, in S. Fortunelli - C. Masseria (a cura di), *Ceramica attica da santuari della Grecia, della Ionia dell'Italia, Atti del Convegno Internazionale Perugia 2007*, Venosa, 103-115.
- Gomes, M. V. 2007, Vaso meleiro, de Idade Sidérica, dos Arrifes do Poço (Aljezur, Algarve), *Conimbriga* 46, 73-88.
- Gori, A. F. 1737, *Museum Etruscum exhibens insignia vetera Etruscorum monumenta*, vol. III, Firenze.
- Gradella, C. (a cura di) 2016, *La tavola etrusca. Dalla ricerca alla divulgazione*, Anthus Markes 3, Mantova.
- Hayes, J. W. 1985, *Etruscan and Italic Pottery in the Royal Ontario Museum: a Catalogue*, Toronto.
- Holwerda, J. H. 1936, *Het Laat - Grieksche en Romeinsche Gebruiksaardewerk Uit Het Middellandsche - Zee - Gebied in Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 'S - Gravenhage.

- Jaia, A.M. 2020, *Lavinium III. Saggi di scavo presso la rimessa agricola della tenuta Borghese (1985-1986)*, Roma.
- Jolivet, V. 1999, De la prospection géophysique à la publication : tombes hellénistiques de Tarquinia, *JRA* 12, 476-482.
- Jolivet, V. 2010, Commerce, échanges, objets erratiques comme marqueurs de rapports culturels?, *Bollettino di Archeologia online* 2008 (2010), 12-19.
- Jolivet, V. 2021, Du miel aux cendres. Pour une archéologie du miel étrusque, in D. Frère - B. Del Mastro - P. Munzi - C. Pouzadoux (sous la direction de), *Manger, boire, offrir pour l'éternité en Gaule et Italie préromaines. Rituels alimentaires et odorants en Italie et en Gaule du IXe siècle avant au Ier siècle après J.-C.*, Atti convegno Roma, 16-18 novembre 2015, Naples, 99-111.
- Jones, J. E. - A. J. Graham - L. H. Sackett 1973, An Attic Country House below the Cave of Pan at Vari, *BSA* 68, 355-452.
- Kirsopp Lake, A. 1934-1935, Campana Suppellex - The Pottery Deposit at Minturnae, *Bollettino dell'Associazione internazionale di Studi mediterranei* V, 97-114.
- Lafaye, G. 1904, in Ch. Daremberg - E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines III/2*, Paris 1904, 1701-1706, s.v. *Mel*.
- Lanzi, L. 1824², *Saggio di lingua etrusca*, Firenze.
- Lo Schiavo, F. - M. Sanges 1994, *Il nuraghe Arrubiu di Orroli*, Sassari.
- Luchetti, C. 2016, Il Castello di Bolsignano, *Spolia. Journal of Medieval Studies. Essays*, Anno XII, N.S. 2, 80-106.
- MacIntosh Turfa, J. 2005, *Catalogue of the Etruscan Gallery of the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology*, Philadelphia.
- Maggiani, A. 1981, Recensione a Norchia I, *Prospettiva* 26, 87-91.
- Maggiani, A. 2020, 6. Cat. n. 100, in M. Iozzo - M.R. Luberto (a cura di), *Tesori dalle terre d'Etruria. La collezione dei conti Passerini, Patrizi di Firenze e Cortona, catalogo della mostra (Firenze, 29 ottobre 2020-30 giugno 2021)*, Livorno, 203-204.
- Mangani, E. 1982, Il tumulo dei Marconi ad Asciano. Le epigrafi, *StEtr* 50, 103-146.
- Martelli, M. 1976, Recensione a Emiliozzi 1974, *Prospettiva* 4, 42-49.
- Martelli, M. 1981, Popolonia, cultura locale e contatti con il mondo greco, *L'Etruria mineraria, Atti del XII Convegno di Studi Etruschi ed Italici, Firenze - Popolonia - Piombino 1979*, Firenze, 399-427.
- Massoul, M. 1936, *CVA France 13. Musée National de Sèvres*, Paris.
- Mataloto, R. 2004, *Um "monte" da Idade do Ferro na Herdade da Sapatoa: ruralidade e povoamento no I milénio a.C. do Alentejo Central*, Lisboa.
- Mazzolai, A. 1977, *Grosseto: Il Museo Archeologico e d'Arte della Maremma*, Grosseto.
- Michetti, L.M. 2003, *Le ceramiche argentate e a rilievo in Etruria nella prima metà ellenistica*, *MonAnt Serie Misc. VIII*, Roma.
- Milanese, M. - T. Mannoni 1984, Gli Etruschi a Genova e il commercio mediterraneo, *StEtr* 52, 117-146.
- Monte Romano Aa.Vv., Monte Romano. Indagine di un territorio e materiali dell'Antiquarium*, Roma 1987.
- Morais, R. 2006, Potes meleiros e colmeias em cerâmica: uma tradição milenar, *Saguntum* 38, 149-161.
- Morais, R. 2014a, Notícia sobre vaso grego destinado ao transporte e conservação de mel, *Portugália* n.s. XXXV, 95-100.
- Morais, R. 2014b, News about a Greek Vase used to Transport and Conserve Honey, in P. Bádenas de la Peña *et al.* (eds), *Per speculum in aenigmate. Miradas sobre la antigüedad. Homenaje a Ricardo Olmos*, Madrid, 256-258.
- Moretti, M. - A.M. Moretti Sgubini (a cura di) 1983, *I Curunas di Tuscania*, Roma.
- Norchia I*: E. Colonna Di Paolo - G. Colonna, *Norchia I*, Roma 1978.
- Norchia II*: L. Ambrosini, *Norchia II*, Roma 2016.
- Norchia III*: L. Ambrosini, *Norchia III*, Roma 2018.
- Norchia IV*: L. Ambrosini, *Norchia IV*, Roma 2021.
- Persano, P. 2014-2015, Vasi "a colletto" come contenitori per miele. Alcune considerazioni, *RStLig* LXXX-LXXXI, 113-124.
- Persano, P. 2016, Vasi da miele in Etruria. Confronti archeologici ed etnografici per le olle stamnoidi 'a colletto' - Honey Pots in Etruria. Archaeological and Ethnographical Comparisons for the Stamnoid Jars 'a colletto', *ArchEspArq* 89, 9-24.
- Persano, P. 2020, 100. Olla a colletto acroma (vaso da miele), in M. Iozzo - M. R. Luberto (a cura di), *Tesori dalle terre d'Etruria. La collezione dei conti Passerini, Patrizi di Firenze e Cortona, catalogo della mostra (Firenze, 29 ottobre 2020-30 giugno 2021)*, Livorno, 197-199.
- Persano, P. 2022, Etruscan "Honey Pots": Some Observations on a Specialised Vase Shape, in D. Wallace-Hare (ed.), *New Approaches to the Archaeology of Beekeeping*, Oxford, 45-58.
- Rescigno, C. 2014, La fondazione di Cuma, in C. Rescigno - F. Sirano (a cura di), *Immaginando città. Racconti di fondazioni mitiche, forma e funzioni delle città campane, catalogo della mostra Santa Maria Capua Vetere - Paestum 2014*, Napoli, 88-92.
- Romualdi, A. 1985, Il popolamento in età ellenistica a Popolonia: le necropoli, in G. Camporeale (a cura di), *L'Etruria mineraria, catalogo della mostra Portoferraio 1985*, Milano, 185-219.
- Rossi Danielli, L. 1962, *Gli Etruschi del Viterbese*, II, Viterbo.
- Sabbatini, M. 2014, I granai di Vulci. I magazzini della Fortezza di Rofalco, in S. Neri (a cura di), *Tecniche di conservazione e forme di stoccaggio in area tirrenica e Sardegna*, Roma, 111-126.

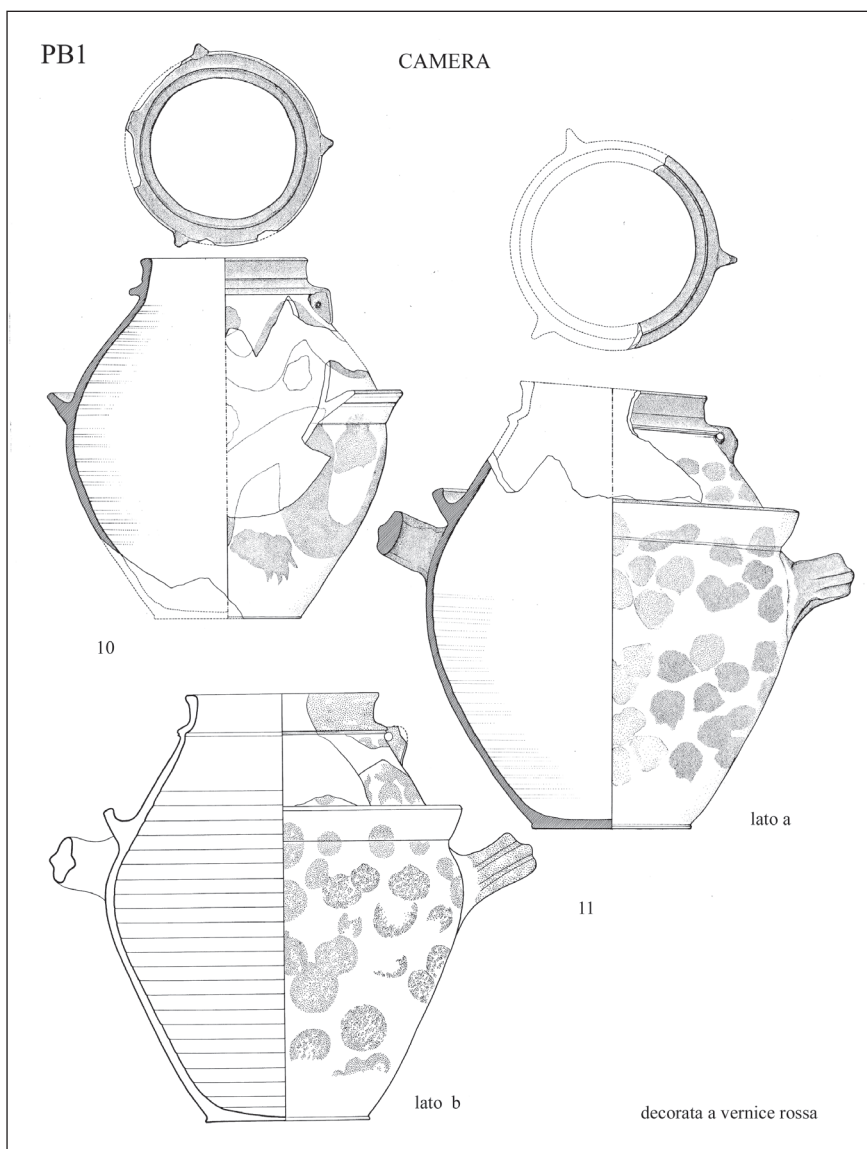
- Serra, F. R. 1970, Le ceramiche grezze. Impasti chiari sabbiosi, in Aa.Vv., Pyrgi. *Scavi del santuario etrusco* (1959-1967), *NSc*, II Suppl., 520-527.
- Serra Ridgway, F. 1996, *I corredi del Fondo Scataglini a Tarquinia. Scavi della Fondazione Ing. Carlo M. Lerici del Politecnico di Milano per la Soprintendenza Archeologica dell'Etruria Meridionale*, Milano.
- Shepherd, E. J. 1992, Ceramica acroma, verniciata e argentata, in A. Romualdi (a cura di), *Populonia in età ellenistica. I materiali dalle necropoli, Atti del Seminario Firenze 1986*, Firenze, 152-178.
- van Ingen, W. 1933, *CVA United States of America, University of Michigan*, Cambridge (MA).
- Vaz Pinto, I. - A. Schmitt 2010, Cerâmica comum, in J. de Alarcão - P. C. Carvalho - A. Gonçalves (eds), *Castelo da Lousa - Intervenções Arqueológicas de 1997 a 2002*, *Studia Lusitana* 5, Mérida, 219-444.

Laura Ambrosini
laura.ambrosini@cnr.it

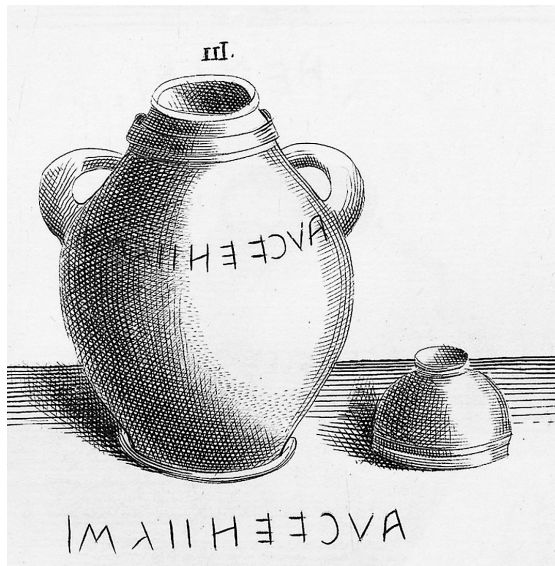
Τα ετρουσκικά αγγεία μελιού της ελληνιστικής εποχής

Laura Ambrosini

Τα ετρουσκικά αγγεία μελιού της ελληνιστικής εποχής είναι σταμνοειδή χυτροειδή αγγεία με περιχέλωμα, διακοσμημένα με γεωμετρικά ή φυτικά μοτίβα γραπτά με κόκκινο ή καφέ χρώμα (μερικές φορές σε ανοικτό λευκό). Σπανιότερα είναι αβαφή ή και μελαμβαφή. Αυτό το σχήμα αγγείου, που μαρτυρείται στην ύστερη εποχή του Χαλκού, είναι ευρέως διαδεδομένο στην Ισπανία και την Πορτογαλία ανάμεσα στις αρχές του 6ου και στο 2ο αι. π.Χ., στη Ventimiglia, αλλά και με μια εκπληκτική διάρκεια έως τις μέρες μας στην Κρήτη και στο Μαρόκο για τη διατήρηση δροσερής μέντας. Με επιγραφικές μαρτυρίες και εθνογραφικές συγκρίσεις είναι δυνατό να ταυτιστεί αυτό το ετρουσκικό σχήμα αγγείου με δοχείο μελιού (pote meleiro στις ιβηρικές χώρες). Αυτά τα αγγεία βρέθηκαν στη νότια Ετρουρία (ιδίως στην Tarquinia και την περιοχή της), με σποραδικές μαρτυρίες στη βόρεια Ετρουρία, στο Latium vetus και στην Genova. Στην Tarquinia και σε άλλες θέσεις του Ager Tarquiniensis, τα αγγεία μελιού βρέθηκαν σε θαλαμωτούς τάφους, μερικές φορές χρησιμοποιήθηκαν και ως τεφροδόχα. Όμως μερικά από αυτά έχουν βρεθεί και σε οικισμούς, ιερά, αναθηματικούς αποθέτες και κλιβάνους. Επειδή τα ευρήματα στους θαλαμωτούς τάφους συχνά ανήκουν σε πολλαπλές ταφές είναι δύσκολο να αποδοθούν τα λεγόμενα αγγεία μελιού σε μεμονωμένη απόθεση, ώστε να καταλήξουμε σε μια στενή χρονολόγηση. Γι' αυτό, το σχήμα φαίνεται να έχει μια χρονική διάρκεια, που δύσκολα ακόμα μπορεί να οριστεί με ακρίβεια. Προς το παρόν είναι πολύ πιθανή η χρήση του να τοποθετηθεί στον 3ο αι. π.Χ., χωρίς να μπορεί να κατεβεί στο 2ο αι. π.Χ. Μπορεί να υποθέσει κανείς ότι το περιχέλωμα, που τοποθετείται στον ώμο, χρησίμευε για την τοποθέτηση νερού. Έτσι, αποφεύγονταν η διεύδυση εντόμων ή η συλλογή ξένων στοιχείων. Η υπόθεση επιβεβαιώνεται από την παραγωγή αυτών των αγγείων στην Κρήτη και τη χρήση τους έως σήμερα για τη διατήρηση μελιού.

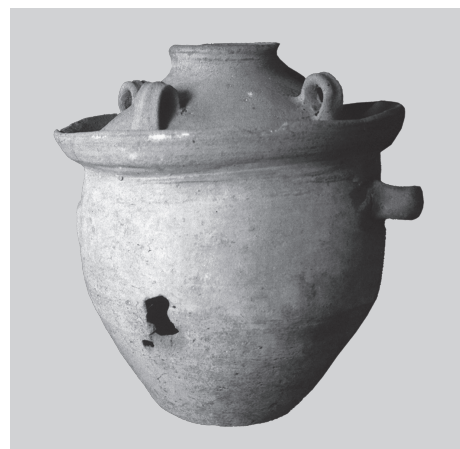
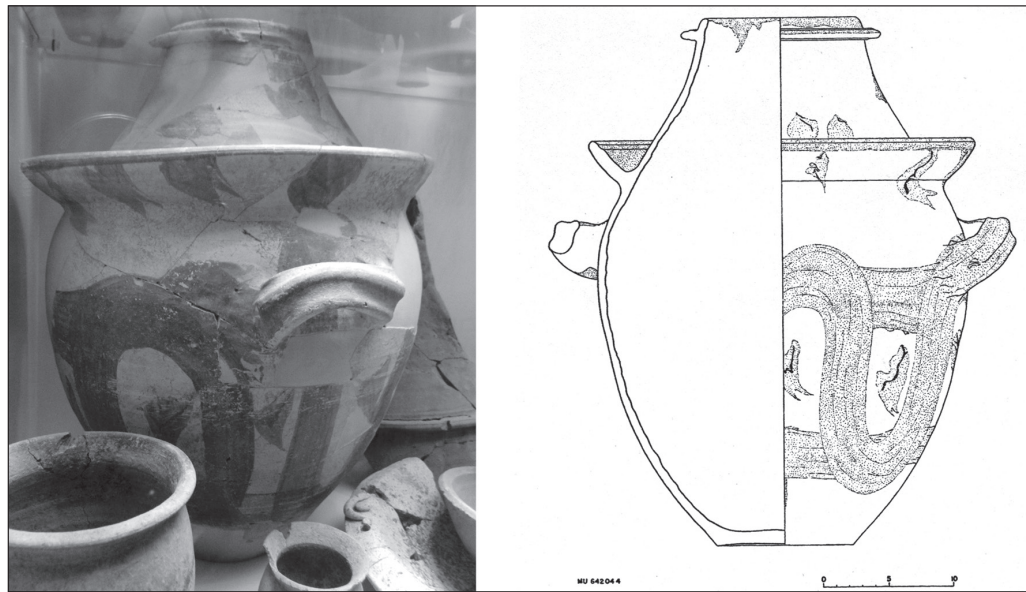
a) Honey pot (or alembic vase to distill) from the nuraghe Nastasi di Tertenia (after Depalmas - Bulla - Fundoni 2021);
 b) Etruscan honey pots from Norchia, PB1 tomb, chamber, drawings (after *Norchia II*).

a) Etruscan honey pot from Montaperti (SI) - the *Cvenle* tomb (after Gori 1737); b) Etruscan honey pot from Lucignano - the *Sethrni* tomb (by L. Ambrosini after Persano 2020 and Maggiani 2020).

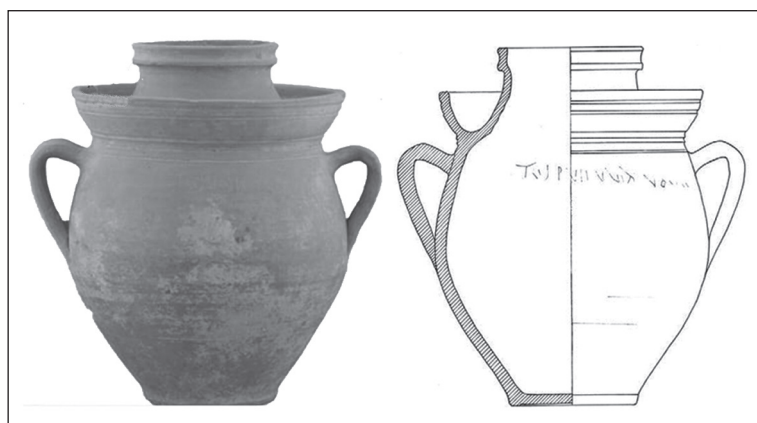

a) Etruscan honey pot from Asciano - the Marcni tumulus (© Massimiliano Spaccini); b) Etruscan honey pot in black glaze from Norchia, funerary chamber of tomb PB 23, grave IV: a. photo (© MIBACT - ICCD11896927_112239); b. drawing (after *Norchia II*); c) Apulian (?) honey pot in black glaze said to be from «Tarcento» (almost certainly a transcription error for «Taranto») (after Morais 2014b).

a) Etruscan honey pot from Musarna, cistern 642 (photo L. Ambrosini; drawing after Jolivet 2010); b) Etruscan honey pots Montebello (Tuscania), Poggialti - tomb 1 (after Philadelphia - Penn Museum website; https://www.penn.museum/collections/object_images.php?irn=191#image1); c) Etruscan honey pot from a house of Cosa (after Camporeale - Morolli 1990).

a) Etruscan honey pot in Sèvres (after Persano 2014-2015 (2018)); b) Cretan modern honey pot called *melopitharo* (after Persano 2016) (a); Cretan modern honey pot called *melokouroupa* (after <http://www.cretanethnologymuseum.gr/imke/html/en/104.html>) (b); Greek modern honey pot from Thrapsano (after Persano 2014-2015) (c); c) Roman honey pot from Ventimiglia, a. photo (after <http://www.marventimiglia.it/reperti/olla-biansata-con-graffito>); b. drawing (after Gandolfi - Mennella 2012).

